

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

> Retouradres Postbus 20011 2500 EA Den Haag

Turfmarkt 147
Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Kenmerk
2016-0000291637

Datum 9 juni 2016
Betreft Tweede deelbeslissing op uw Wob-verzoek

Geachte

Op 21 juli 2015 heeft u bij mijn ministerie een tweeledig verzoek ingediend als bedoeld in artikel 3, eerste lid, van de Wet openbaarheid van bestuur (hierna ook: Wob) met betrekking tot het afschaffen van het gebruik van stemcomputers bij verkiezingen in Nederland.

Bij brief van 23 juli 2015 heb ik de ontvangst van uw verzoek aan u bevestigd.

Bij brief van 17 augustus 2015 is de termijn om op uw verzoek te beslissen met vier weken verlengd.

Bij brief van 21 september 2015, met kenmerk 2015-0000543075, heeft u een eerste deelbeslissing op uw Wob-verzoek ontvangen. Daarbij is beslist op alle onderdelen van uw Wob-verzoek met uitzondering van de door u gevraagde documenten die de commissie Besluitvorming Stemmachines (commissie Hermans) heeft gebruikt voor het opstellen van haar rapport.

In het besluit van 21 september 2015 is aan u meegedeeld dat het doorzoeken van het archief naar die documenten enige tijd zou vergen en dat een beslissing met betrekking tot deze documenten aan u zou worden toegezonden zo spoedig als mogelijk is.

Het doorzoeken van het archief is inmiddels afgerond. Hieruit komt het volgende naar voren.

Het rapport van de commissie Besluitvorming Stemmachines, getiteld 'Stemmachines, een verweesd dossier' van april 2007, vindt u op de website van de rijksoverheid. Ik geef u de directe vindplaats:
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2007/04/17/stemmachines-een-verweesd-dossier>

Bij het opstellen van dit rapport heeft de commissie Besluitvorming Stemmachines (hierna ook: de commissie) in de eerste plaats gebruik gemaakt van de documenten die worden genoemd in de voetnoten bij het rapport. De in de voetnoten vermelde documenten zijn stuk voor stuk voor u nagezocht.

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

Het blijkt dat het merendeel van deze documenten reeds openbaar is. In mijn eerste deelbesluit heb ik u er reeds op geattendeerd dat de Wet openbaarheid van bestuur niet van toepassing is op documenten die reeds openbaar zijn.

Deze al openbare stukken zijn te vinden op het internet, op de website <https://zoek.officielebekendmakingen.nl> maar ook op <http://wijvertrouwenstemcomputersniet.nl/Wob-verzoeken>.

Als service vindt u in bijlage 1 bij dit besluit een lijst van de in de voetnoten vermelde documenten die reeds openbaar zijn. De lijst is geordend per voetnoot.

De volgende in de voetnoten van het rapport vermelde documenten resteren:

- a. TNO, Instituut voor Toegepaste Informatica (ITI), definitieve versie concept criteria keuring stemmachines, 18 september 1990 (voetnoot 7);
- b. Het Expertise Centrum, concept voorstudie opstellen specificaties stemmachines, 11 februari 1991; discussiestuk specificaties stemmachines, 3 juni 1991; eindrapport 'eisen te stellen aan stemmachines', 5 maart 1992, (voetnoot 8);
- c. Faxbericht van TNO, Instituut voor Toegepaste Informatica, aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 21 mei 1992; gespreksverslag tussen ministerie en Nedap/Groenendaal, 2 juli 1992 (voetnoot 9);
- d. Het Expertise Centrum, eindrapport 'onderzoek naar het gebruik van stemmachines voor andere doeleinden', 25 februari 1997 (voetnoot 11);
- e. Ambtelijk memorandum CZWI, 16 juli 1996 (voetnoot 12);
- f. Brief van juridisch adviseur van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan TNO - EIB, 21 februari 2001 (voetnoot 24);
- g. Intern ambtelijke nota 'CZW en stemmachines', 26 maart 2004 (voetnoot 24);
- h. Brief van de Kiesraad aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 8 juni 1999 (voetnoot 38);
- i. Brief van de Kiesraad aan de commissie Besluitvorming Stemmachines van 23 maart 2007, met bijlage (voetnoot 39);
- j. Brief van de Kiesraad aan de commissie Besluitvorming Stemmachines van 30 maart 2007 (voetnoot 41).

Met betrekking tot deze documenten bericht ik u als volgt.

Ad a. Dit document blijkt te zijn vernietigd.

Ad b. Twee van de genoemde documenten blijken te zijn vernietigd, te weten 'Het Expertise Centrum, concept voorstudie opstellen specificaties stemmachines, 11 februari 1991' en 'discussiestuk specificaties stemmachines, 3 juni 1991'.

Het derde document is reeds openbaar (zie ook bijlage 1 bij dit besluit).

Ad c. Eén van de documenten blijkt te zijn vernietigd, te weten 'Faxbericht van TNO' van 21 mei 1992. Het andere, het gespreksverslag, is ondanks zorgvuldig onderzoek in de archieven niet aangetroffen.

Ad d. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat op bladzijde 2 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze

gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de opsteller van het rapport en de namen van de twee personen met wie een gesprek is gevoerd. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.

- Ad e. Dit document is ondanks zorgvuldig onderzoek in de archieven niet aangetroffen.
- Ad f. Dit document betreft een intern ambtelijk advies van de juridische afdeling van het ministerie. Het stuk is opgesteld ten behoeve van intern beraad binnen het ministerie bij welk beraad enkele externen waren betrokken. Het bevat opvattingen, voorstellen, aanbevelingen en conclusies van deze externen en/of ambtenaren van mijn ministerie en de daartoe door hen aangevoerde argumenten. Aan openbaarmaking van deze persoonlijke beleidsopvattingen staat artikel 11, eerste lid, van de Wob in de weg. Voor zover dit document feitelijke informatie bevat is deze dermate verweven met de persoonlijke beleidsopvattingen dat ook hierover op grond van artikel 11, eerste lid, van de Wob geen informatie wordt verstrekt. Dit document maak ik dan ook niet openbaar.
- Ad g. Dit document betreft een interne ambtelijke nota van de juridische afdeling van mijn ministerie. Het stuk is opgesteld ten behoeve van intern beraad binnen het ministerie, als bedoeld in artikel 11 van de Wob, en bestaat vrijwel geheel uit opvattingen, voorstellen, aanbevelingen en conclusies van de ambtelijke opsteller(s). Artikel 11, eerste lid, van de Wob staat dan ook aan openbaarmaking van deze nota in de weg. Voor zover daarnaast in dit document feitelijke informatie is opgenomen is deze dermate verweven met de persoonlijke beleidsopvattingen dat ook deze op grond van artikel 11, eerste lid, van de Wob niet openbaar kan worden gemaakt. Dit document maak ik dan ook niet openbaar.
- Ad h. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat op bladzijde 1, 2 en 7 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de ambtelijke opsteller van de brief en zijn doorkiesnummer, en de namen van een individuele medewerker van het ministerie en van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken. Verder betreft dit op bladzijde 7 de handtekening van de voorzitter. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.
- Het als bijlage bij de brief gevoegde Eindrapport 'Stand van zaken automatisering rond verkiezingsproces' van 28 mei 1999, is reeds openbaar (zie ook bijlage 1 bij dit besluit).

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

- Ad i. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat op bladzijde 1, 3 en 4 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de ambtelijke opsteller van de brief en zijn doorkiesnummer(s), de naam van een individuele medewerker en, op bladzijde 4, de handtekening van de voorzitter. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender. Bij dit document is als bijlage gevoegd een brief van de Kiesraad aan Bureau NEDAP-Groenendaal van 20 maart 2007. Ook dit document maak ik openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat op bladzijde 1 en 2 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de ambtelijke opsteller van de brief en haar contactgegevens, de handtekening van de voorzitter en de naam en handtekening van de ambtelijke secretaris-directeur van de Kiesraad. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.
- Ad j. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat op bladzijde 1 en 2 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de opsteller van het rapport en haar direct contactgegevens, de naam van een individuele medewerker en de handtekening van de voorzitter. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender. De in deze brief genoemde bijlagen zijn ondanks zorgvuldig onderzoek in de archieven niet aangetroffen.

Bovengenoemde stukken vindt u terug onder de nummers 1 t/m 14 op de inventarislijst die als bijlage 2 bij dit besluit is gevoegd.

Uit bijlage 3 bij het rapport van de commissie Besluitvorming Stemmachines blijkt dat de commissie in de tweede plaats gebruik heeft gemaakt van informatie die zij heeft verkregen op basis van interviews met een aantal personen. Van deze interviews is een aantal gespreksverslagen opgesteld die deels in de archieven zijn teruggevonden.

Met betrekking tot deze gespreksverslagen bericht ik u als volgt.

De gespreksverslagen – voor zover al aanwezig - maak ik niet openbaar. De verslagen zijn opgesteld ten behoeve van intern beraad binnen de commissie en bevatten de persoonlijke beleidsopvattingen van de geïnterviewden. De geïnterviewde personen hebben in vertrouwen met de leden van de commissie van gedachten gewisseld en mogen ervan uitgaan dat dat vertrouwen wordt gerespecteerd. De gespreksverslagen maak ik daarom tevens niet openbaar omdat dit tot onevenredige benadeling kan leiden van de geïnterviewde personen. Dit belang, dat is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder g, van de Wob acht ik in dit geval zwaarwegender dan het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens. Uw verzoek tot openbaarmaking voorzover betrekking hebbend op deze gespreksverslagen wijs ik dan ook af met een beroep op artikel 11, eerste lid, in combinatie met artikel 10, tweede lid, aanhef en onder g, van de Wob.

Verder zijn aangetroffen documenten die de geïnterviewden, al dan niet op verzoek van de commissie, hebben toegezonden aan de commissie dan wel hun antwoorden op schriftelijk vragen van de commissie.

Tot slot zijn aangetroffen de brief van de commissie aan de Kiesraad van 12 maart 2007 die wordt vermeld in de brief van de Kiesraad van 23 maart 2007, en de brief van de Kiesraad aan de commissie van 19 maart 2007, die eveneens wordt vermeld in de brief van de Kiesraad van 23 maart 2007.

Het betreft:

1. Artikel 'Elektronisch stemmen: een auditperspectief' door E.J.M. Ridderbeekx, in: EDP-Auditor nummer 2 van 2006 (13 pagina's);
2. E-mailbericht Nedap aan de secretaris van de commissie 2 april 2007;
3. Schriftelijke beantwoording vragen door Nedap d.d. 19 maart 2007 met 4 bijlagen;
4. Nadere uiteenzetting Nedap/Groenendaal;
5. Brief van 12 maart 2007 van de commissie;
6. Brief van 19 maart 2007 van de Kiesraad.

Met betrekking tot deze documenten bericht ik u als volgt.

Ad 1. Dit document is reeds openbaar.

Ad 2. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam van de opsteller van de e-mail/medewerker bij NEDAP en zijn directe contactgegevens, en de naam en directe contactgegevens van de ambtelijke vertegenwoordiger van de commissie. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

- openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.
- Ad 3. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de namen en handtekening van individuele medewerkers van NEDAP en de naam van een medewerker van de commissie. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender. Bij deze brief behoren vier bijlagen. Ook deze bijlagen, voor zover niet al openbaar, maak ik hierbij openbaar. U treft ze bijgaand aan.
- U zult zien dat uitsluitend op bladzijde 1 van de eerste bijlage en in bijlage 4 enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. In bijlage 1 betreft dit dezelfde namen als vermeld in de brief van 19 maart 2007 waar dit stuk als bijlage bijgevoegd is. In bijlage 4, een brief van NEDAP van 25 juli 2006, betreft dit de namen van individuele medewerkers van mijn ministerie en de naam en handtekening van de opsteller van de brief/individuele medewerkers van NEDAP. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.
- Ad 5. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam en de directe contactgegevens (kamernummer, e-mailadres) van de individuele medewerker van de commissie, de naam van een individueel (voormalig) lid van de Kiesraad en de handtekening van de voorzitter van de commissie. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.
- Ad 6. Dit document maak ik hierbij openbaar. U treft het bijgaand aan. U zult zien dat enkele gegevens onleesbaar (zwart) zijn gemaakt. Deze gegevens maak ik niet openbaar. Dit betreft de naam en de directe contactgegevens van de opsteller van de brief, de naam van een individuele medewerker en de handtekening van de voorzitter. Deze informatie maak ik niet openbaar in verband met het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, welk belang is opgenomen in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob. Dit belang afwegende tegen

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

het algemene belang van openbaarmaking van deze gegevens, acht ik het belang genoemd in artikel 10, tweede lid, aanhef en onder e, van de Wob zwaarwegender.

Bovengenoemde stukken vindt u terug onder de nummers 15 t/m 22 van de inventarislijst die als bijlage 2 bij dit besluit is gevoegd.

Het eerste en tweede deelbesluit en de daarbij behorende bijlagen die hiermee voor een ieder openbaar worden, worden enkele werkdagen na toezending gepubliceerd op de website www.rijksoverheid.nl.

Ik vertrouw erop u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Hoogachtend,

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,
namens deze,

Richard van Zwol
Secretaris-generaal

Bijlagen

1. Lijst reeds openbare documenten;
2. Openbaar gemaakte documenten met inventarislijst.

Belanghebbenden kunnen binnen zes weken na bekendmaking van dit tweede tevens laatste deelbesluit tegen beide deelbesluiten bezwaar maken bij de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Het bezwaarschrift moet door de indiener zijn ondertekend en ten minste bevatten zijn/haar naam en adres, de dagtekening, een omschrijving van het besluit waartegen het bezwaar is gericht en de gronden waarop het bezwaar rust. Zo mogelijk dient een kopie van het besluit waartegen het bezwaar is gericht te worden bijgevoegd. Het bezwaarschrift moet worden gericht aan de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/DG B&W/D&B, Postbus 20011, 2500 EA Den Haag.

Bijlage 1

Overzicht van documenten die al openbaar zijn (per voetnoot)

- Centraal Bureau voor de Statistiek, Nationaal Kiezersonderzoek, 27 februari 2007 (voetnoot 1);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr. 40 Overeenkomstig de toezegging van de toenmalige Minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties in een algemeen overleg (8 februari 2007) met de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, heeft het rapport de besluitvorming tot en met de verkiezingen voor de leden van de Provinciale Staten van 7 maart 2007 beschreven (voetnoot 2);
- Memorie van Toelichting bij de Kieswet van 25 november 1964, Staatsblad 54 7 (voetnoot 3);
- TK 1965-1966, Aangangsel tot het verslag van de Handelingen, nrs. 408 en 409 (voetnoot 4);
- TK 1977-1978, Aangangsel van de Handelingen, nr. 1624 (voetnoot 5);
- Regeling goedkeuring stemmachines, 23 oktober 1989 (Staatscourant 1989, nr. 210) (voetnoot 6);
- Eindrapport 'eisen te stellen aan stemmachines', 5 maart 1992 (voetnoot 8);
- TK 1995-1996, 24 244, brief van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 20 maart 1996 (voetnoot 10);
- Staatsblad 1997, nrs. 164 en 297, Besluit tot wijziging van de bepalingen van het Kiesbesluit inzake stemmen door middel van elektronische stemmachines (voetnoot 13);
- Staatscourant 1997, nr. 15 6, aanwijzing keuringsinstelling stemmachines (voetnoot 15);
- Staatsblad, 15 januari 1998, nr. 21, wijziging van het Kiesbesluit in verband met de regulering van een noodoplossing voor het eventueel capaciteitsprobleem van stemmachines met stempaneel (voetnoot 16);
- onder meer NRC-Handelsblad 5 en 6 maart 1998, Het Financieele Dagblad, Trouw, Brabants Dagblad, alle 6 maart 1998, Automatiseringsgids 13 maart 1998, Technisch weekblad 11 maart 1998 (voetnoot 17);
- TK 1997-1998, 24 244, nr. 9, brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer (voetnoot 18);
- De Volkskrant, 6 mei 1998, NRC-Handelsblad 13 mei 1998, Trouw, 15 mei 1998 (voetnoot 19);
- Staatscourant 1999, nr. 17, adviesaanvraag van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken aan de Kiesraad van 3 juni 1998, het advies van de Kiesraad aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 5 oktober 1998 en de reactie van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 30 oktober 1998 (voetnoot 20);
- Het Expertise Centrum, Eindrapport 'Stand van zaken automatisering rond verkiezingsproces', 28 mei 1999 (voetnoot 21);
- TK 1998-1999, 26 200 VII, nr. 61, brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 1 september 1999 (voetnoot 22);
- TK 1999-2000, 26 800 VII, 26 833, nr. 28, verslag van een algemeen overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

- Koninkrijksrelaties en de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en voor Grote Steden- en Integratiebeleid (voetnoot 23);
- TK 2000-2001, 27 400 VII, nr. 6, 4 oktober 2000, TK 2001-2002, 28 000 VII, nr. 50, 19 februari 2002 en 28000 VII nr. 63, 21 juni 2002, brieven van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid aan de Tweede Kamer (voetnoot 25);
  - TK 2002-2003, 28600 VII, nr. 47, brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 31 maart 2003, TK 2002-2003, 28 864, nr. 5, nota naar aanleiding van het verslag inzake 'Experimentenwet Kiezen op Afstand', TK 2003-2004, 29200 VII, nr. 28, brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer (voetnoot 26);
  - TK 2003-2004, 29 200 VII, nr. 51, brief van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 8 april 2004 (voetnoot 27);
  - TK 2003-2004, 29 35 6, nr. 11, verslag van een algemeen overleg tussen de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, 26 mei 2004 (voetnoot 28);
  - TK 2004-2005, 29 986, nrs. 3-5, wijziging van de Kieswet tot invoering van een gemengd stelsel voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (voetnoot 29);
  - TK 2004-2005, Aangangsel van de Handelingen, nr. 2267 (voetnoot 30);
  - TK 2005-2006, 30 300 VII, nr. 7, verslag houdende een lijst van vragen en antwoorden betreffende de ontwerp-begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 31 oktober 2005 (voetnoot 31);
  - TK 2003-2004, Aangangsel van de Handelingen, nr. 1453 (voetnoot 33);
  - Recommendation (2004), nr. 11 on legal, operational en technical standards for e-enabled voting, TK 2004-2005, 29 800 VII, nr.11, brief van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 11 november 2004 (voetnoot 34);
  - TK 2002-2003, 28 600 XIII, nr. 30 (motie-Vendrik van 20 november 2002) – volgens GroenLinks Kamerlid Vendrik heeft de Nederlandse overheid tussen 2002 en nu ca. 5,2 mld euro betaald aan software-licenties (voetnoot 35);
  - OSCE/OVSE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, "The Netherlands parliamentary elections", 22 November 2006, Election Assessment Mission Report (voetnoot 36);
  - TK 2006-2007, Aangangsel van de Handelingen, nrs. 962 en 963, 13 maart 2007 (voetnoot 37);
  - TK 1997-1998, 24 244, nr. 9, brief van staatssecretaris van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer van 6 april 1998 (voetnoot 38);
  - Brief van de Kiesraad aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 18 maart 2003 (voetnoot 38);
  - Brieven van de Kiesraad aan de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 15 april 2005 en 22 december 2006 (voetnoot 38);
  - Brieven van de Kiesraad aan de periodiek 'Burgerzaken en Recht' en Groenendaal Bureau voor Verkiezingsuitslagen, 7 februari 2007 (voetnoot 42);

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

- TK 2006-2007, Aangangsel van de Handelingen, nr. 963, 13 maart 2007 (voetnoot 43);
- Brennan Center, 'The Machinery of Democracy', June 2006 (voetnoot 44);
- TK 2006-2007, aangangsel van de Handelingen, nr. 144 en 145, 10 oktober 2006 (voetnoot 45);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr.18, verslag van een algemeen overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties met de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, 12 oktober 2006 (voetnoot 45);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr.10, brief van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 30 oktober 2006 (voetnoot 47);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr.19, verslag van een algemeen overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties met de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, 31 oktober 2006 (voetnoot 48);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nrs 11 , 13 en 15 , brieven van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 31 oktober 2006, 3 november 2006 en 16 november 2006 (voetnoot 49);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr. 15 , brief van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 16 november 2006 (voetnoot 50);
- TK 2006-2007, 30 800 VII, nr. 26, brief van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer, 17 januari 2007 (voetnoot 51);
- Algemeen overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties met de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, 8 februari 2007 (voetnoot 52);
- TK 2006-2007, Aangangsel van de Handelingen, nr. 962, 13 maart 2007 (voetnoot 53);
- Diverse artikelen in de media zoals "Potlood terug" (Elsevier 11-11-06), "Rode potlood weer van stal" (Telegraaf 31-10-2006), "Actiegroep verzorgt stemreis naar potloodgemeenten" (AD 7-10-06), "Rel stemcomputers illustreert onmacht van de politiek" (Financieel Dagblad 13-11-06), strip mbt stemcomputers, "Potlood" (NRC 2-11-06), "De stemmachine" van Vincent Bijlo (AD 7-10-06), "Fouten bij stemmen met biljet" (BN De Stem 7-11-2006);
- Brief van Nedap aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 25 juli 2006.

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

Bijlage 2
Inventarislijst

Nr	Document	Beoordeling	Wob- uitzonderings- grond	Afzender	Ontvanger
1.	definitieve versie concept criteria keuring stemmachines 18 september 1990	niet aangetroffen/vernietigd		TNO, Instituut voor Toegepaste Informatica (ITI)	
2.	Concept voorstudie opstellen specificaties stemmachines, 11 februari 1991	niet aangetroffen/vernietigd		St. Het Expertise Centrum	
3.	'discussiestuk specificaties stemmachines' 3 juni 1991	niet aangetroffen/vernietigd			
4.	Eindrapport 'eisen te stellen aan stemmachines' 5 maart 1992	reeds openbaar			
5.	Faxbericht 21 mei 1992	niet aangetroffen/vernietigd		TNO, Instituut voor Toegepaste Informatica	BZK
6.	Gespreksverslag tussen BZK en NEDAP/Groenendaal 2 juli 1992	niet aangetroffen			
7.	Eindrapport 'Onderzoek naar het gebruik van stemmachines voor andere doeleinden' 25 februari 1997	openbaar	10.2.e	St. Het Expertise Centrum	
8.	Ambtelijk memorandum CZWI 16 juli 1996	niet aangetroffen			
9.	Stuk met juridisch advies, 21 februari 2001	geweigerd	11	Juridisch adviseur BZK	TNO - EIB
10.	Intern ambtelijke nota 'CZW en stemmachines' 26 maart 2004	geweigerd	11	Juridisch adviseur BZK	Minister BZK

Kenmerk
2016-0000291637

Datum
9 juni 2016

11.	Brief 8 juni 1999	openbaar	10.2.e	Kiesraad	Minister BZK
12.	Brief 23 maart 2007	openbaar	10.2.e	Kiesraad	Commissie Besluitvorming Stemmachines
13.	Brief 20 maart 2007	openbaar	10.2.e	Kiesraad	NEDAP- Groenendaal
14.	Brief 30 maart 2007	openbaar	10.2.e	Kiesraad	Commissie Besluitvorming Stemmachines
15.	Gespreksverslagen van door commissie gehouden interviews	geweigerd	11, 10.2.g		
16.	'Elektronisch stemmen: een auditperspectief', door E.J.M. Ridderbeekx, in EDP-Auditor nr 2 van 2006	reeds openbaar			
17.	E-mailbericht Nedap 2 april 2007	openbaar	10.2.e	NEDAP	secretaris van Commissie Besluitvorming Stemmachines
18.	Schriftelijke beantwoording vragen door NEDAP 19 maart 2007 met 4 bijlagen	openbaar (bijlagen geheel openbaar dan wel reeds openbaar)	10.2.e	NEDAP	Commissie Besluitvorming Stemmachines
19.	Nadere uiteenzetting NEDAP/Groenendaal	openbaar	-	NEDAP- Groenendaal	Commissie Besluitvorming Stemmachines
20.	Brief 12 maart 2007	openbaar	10.2.e	Commissie Besluitvorming Stemmachines	Kiesraad
21.	Brief 19 maart 2007	openbaar	10.2.1	Kiesraad	Commissie Besluitvorming Stemmachines

*Onderzoek naar het gebruik van
stemmachines voor andere doeleinden*

EINDRAPPORT

's-Gravenhage, 25 februari 1997

INHOUDSOPGAVE

1.	INLEIDING	1
	1.1. Aanleiding tot de opdracht	1
	1.2. De opdrachtformulering	1
	1.3. Uitvoering van de opdracht	2
2.	ONDERZOEKSRESULTATEN	3
	2.1. Inleiding	3
	2.2. De stemmachine zelf	3
	2.3. De overige componenten van de stemmachine	6

1. INLEIDING

1.1. Aanleiding tot de opdracht

De Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, mr J. Kohnstamm, is voornemens om elektronisch gefaseerd stemmen in de toekomst bij de verkiezingen toe te staan. De vraag is of er daarbij uitvoeringsvormen denkbaar zijn waarbij stemmachines worden gebruikt die door de gemeenten ook voor andere doeleinden dan voor verkiezingen gebruikt kunnen worden.

TNO adviseert om voor de verkiezingen geen gebruik te maken van stemmachines die ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt. In dat geval bestaat er volgens TNO geen controle meer over de functies van de stemmachine, met de mogelijkheid dat de stemuitbrenging en de verwerking van de stemaantallen wordt beïnvloed.

Ook met betrekking tot de beeldschermen wordt door TNO geadviseerd gebruik te maken van beeldschermen die niet voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt. In verband met een goed gebruik van bijvoorbeeld een lichtpen en in verband met de geheimhouding worden er strenge eisen gesteld aan de beeldschermen. Niet geriskeerd mag worden dat bij de stemming beeldschermen worden gebruikt die niet aan deze criteria voldoen.

1.2. De opdrachtformulering

Gelet op het voorgaande heeft het ministerie van Binnenlandse Zaken, op 30 januari 1997 aan Het Expertise Centrum de volgende opdracht verleend:

Onderzoek of, en zo ja, welke risico's er kleven aan het gebruik van stemmachines, die ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt, gelet op het advies van TNO in deze, en geef aan of, en zo ja, in hoeverre deze risico's tot een aanvaardbaar minimum zouden kunnen worden teruggebracht. Betrek in dit onderzoek alle onderdelen van de stemmachine, waaronder ook het beeldscherm, die voor het stemmen worden gebruikt.

1.3. Uitvoering van de opdracht

De opdracht is in de maand februari 1997 uitgevoerd door drs. [REDACTED] senior-consultant van Het Expertise Centrum.

Naast het bestuderen van de beschikbaar gestelde documentatie is een gesprek gevoerd met de heren [REDACTED]

2. ONDERZOEKSRESULTATEN

2.1. Inleiding

In de opdrachtformulering wordt een oordeel gevraagd over het gebruik voor andere doeleinden van de stemmachine zelf, en van de verschillende componenten die deel uitmaken van de stemmachine.

In het onderstaande zijn de resultaten van het onderzoek op basis van de bestudeerde documentatie en een gesprek met TNO/TPD weergegeven en worden aanbevelingen aan het ministerie van Binnenlandse Zaken gedaan.

2.2. De stemmachine zelf

Een stemmachine dient aan een aantal specifieke functionele en technische eisen te voldoen, die zullen worden opgenomen in de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines. Een apparaat dat uitsluitend aan deze eisen voldoet, kan niet zonder meer voor andere doeleinden worden ingezet.

Er kunnen zich nu twee situaties voordoen:

- a. Een leverancier brengt een stemmachine op de markt die met enkele eenvoudige handelingen kan worden omgezet in een apparaat dat ook voor andere doeleinden kan worden gebruikt en vice versa ("multi purpose" stemmachine).
- b. Een leverancier brengt een stemmachine op de markt die niet zonder meer gebruikt kan worden voor andere doeleinden ("dedicated" stemmachine).

ad a.

In de situatie dat een leverancier een "multi purpose" stemmachine op de markt zou brengen, zou de keuring die door TNO wordt uitgevoerd, moeten worden uitgebreid met het testen van het "omschakelmechanisme". Dit betekent dat de functionele en technische eisen in de ministeriële regeling daarop zouden moeten worden aangepast.

Het is overigens zeer de vraag of leveranciers een dergelijke stemmachine op de markt zullen brengen, omdat de functionele en technische eisen die worden gesteld aan het gebruik voor andere doeleinden sterk afwijken van de technische en functionele eisen die aan een stemmachine worden gesteld. Bovendien worden er, als gevolg van de technische ontwikkelingen voortdurend hogere functionele en technische eisen aan het gebruik voor andere doeleinden gesteld. In feite zou dan sprake zijn van twee machines die zijn samengebouwd in één apparaat. Gelet op de extra kosten die er moeten worden gemaakt om het "omschakelmechanisme" zodanig betrouwbaar te maken dat de correcte werking van de functies van de stemmachine gegarandeerd kan worden en beïnvloeding van het stemproces uitgesloten is, is het onwaarschijnlijk dat een dergelijke "multi purpose" stemmachine commercieel gezien interessant zou zijn.

ad b.

In de situatie dat een leverancier een stemmachine uitbrengt die niet zonder meer kan worden gebruikt voor andere doeleinden, dan zijn er aanpassingen aan deze stemmachine nodig, om deze geschikt te maken om ook voor andere doeleinden te kunnen worden gebruikt.

De vraag is dan of er voldoende garanties kunnen worden gegeven dat de stemmachine, ten behoeve van het stemproces, weer in de oorspronkelijke staat kan worden teruggebracht, en of er sluitende maatregelen kunnen worden getroffen om dit te kunnen controleren.

De aanpassingen die aan een stemmachine moeten worden uitgevoerd, om deze geschikt te maken voor andere doeleinden zijn vrij ingrijpend. Afhankelijk van de uitvoering van de stemmachine moet er bijvoorbeeld een toetsenbord op de stemmachine worden aangesloten, moeten er extra "kaarten" in de machine worden aangebracht (netwerkkarten, grafische karten, geluidskarten, etc.), moet er extra geheugen (harde schijf) worden inge-

bouwd, moet er een snellere processor worden ingebouwd, etc. Daarnaast moeten de voorzieningen die uitsluitend voor het gebruik als stemmachine zijn aangebracht (bijvoorbeeld magneetkaart/chipcard-leesapparaat, e.d.), worden afgedekt en uitgeschakeld, om te voorkomen dat deze tijdens het gebruik voor andere doeleinden beschadigd worden.

Eenzijds zijn hiermee extra kosten gemoeid, anderzijds vereist dit dat de stemmachine geschikt moet zijn om deze extra voorzieningen aan te kunnen brengen. Dit laatste resulteert erin dat de stemmachine aan hogere technische en functionele eisen zouden moeten voldoen, dan nu in de ministeriële regeling zijn opgenomen.

Om de stemmachine ten behoeve van het stemproces weer in de oorspronkelijke staat terug te brengen, zou dan het omgekeerde proces moeten worden doorlopen.

Teneinde te kunnen garanderen dat de stemmachine, na al deze ombouwactiviteiten weer (minimaal) voldoet aan de technische en functionele eisen, zoals gespecificeerd in de ministeriële regeling, dient er een controle op de stemmachine te worden uitgevoerd, enigszins vergelijkbaar met de keuring van nieuwe machines door TNO. Wij zijn van mening dat deze controle niet door de gemeenten zelf mag worden uitgevoerd, omdat naar verwachting het merendeel van de gemeenten niet over voldoende kennis en vaardigheid beschikt om deze controle zodanig uit te voeren dat de correcte werking van de functies van de stemmachine gegarandeerd kan worden en beïnvloeding van het stemproces uitgesloten is.

Een apart punt dat bij de overwegingen dient te worden meegenomen is dat, zodra er "ombouw"-activiteiten aan de stemmachine worden uitgevoerd, de garantie van de leverancier van de stemmachine naar alle waarschijnlijk onmiddellijk is vervallen.

Gelet op het voorgaande komen wij tot de conclusie dat:

- het gebruik van een stemmachine die door de leverancier zowel voor het stemproces als voor andere doeleinden geschikt is gemaakt, tot een uitbreiding van de functionele en technische eisen in de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines leidt, en

- het gebruik van een stemmachine die uitsluitend voldoet aan de functionele en technische eisen die in de Regeling goedkeuring stemmachines zijn opgenomen, voor andere doeleinden een forse technische inspanning van de gemeenten vereist, waarbij, zonder een hernieuwde test door TNO, uiteindelijk onvoldoende waarborgen kunnen worden gegeven dat de correcte werking van de functies van de stemmachine gegarandeerd kan worden en beïnvloeding van het stemproces uitgesloten is.

Op grond van het voorgaande komen wij tot de volgende aanbeveling, die een ondersteuning vormt van de aanbeveling door TNO:

Aanbeveling-1

Maak voor de verkiezingen geen gebruik van stemmachines die ook voor andere doeleinden gebruikt kunnen worden.

2.3. De overige componenten van de stemmachine

Met betrekking tot het gebruik van beeldschermen, die een onderdeel uitmaken van de stemmachine, voor andere doeleinden, gelden andere overwegingen.

De beeldschermen die voor stemmachines worden gebruikt vormen een standaard component van de computerconfiguratie, waarvan de toegang tot de bedieningsorganen ten behoeve van het stemproces is afgeschermd. Om een dergelijk beeldscherm ook voor andere doeleinden te kunnen gebruiken, is het slechts nodig om deze toegang tot de bedieningsorganen weer vrij te geven (en ten behoeve van het stemproces weer af te schermen). Hiervoor is het niet nodig dat het beeldscherm wordt "opengemaakt", zodat ook de garantiebepalingen ongeschonden blijven.

Daarnaast maakt een beeldscherm in een computerconfiguratie een aanzienlijk deel van de kostprijs uit, zodat het voor gemeenten in bepaalde gevallen interessant zou zijn om de beeldschermen van stemmachines ook voor andere doeleinden in te kunnen zetten.

Een andere component die, gelet op de huidige technologische ontwikkelingen rond stemmachines, een onderdeel van de stemmachine uitmaakt is de lichtpen. Om deze component ook voor andere doeleinden in te kunnen zetten, zijn in het geheel geen aanpassingen aan de lichtpen nodig.

Op grond van het voorgaande komen wij tot de volgende aanbeveling:

Aanbeveling-2

Sta het gebruik van de beeldschermen en lichtpennen, die een onderdeel van de stemmachine uitmaken, voor andere doeleinden toe.

De aandacht wordt er tenslotte op gevestigd dat het gebruik van de overige componenten van de stemmachine, zoals magneetkaart/chipcard leesapparaten, op basis van de aanbevelingen 1 en 2 niet is toegestaan.

Stichting Het Expertise Centrum
Consultants voor Overheidsinformatisering

Carnegielaan 6
2517 KH 's-Gravenhage

Telefoon 070-3615599
Fax 070-3632908

5

KIESRAAD

BINNENLANDSE ZAKEN
 EN KONINKRIJKSRELATIES
 INGEGOMEN

9 JUN 1999

Afdeling: CRW
 Agenda: CW99/12127
 RAPPEL NA

Aan

de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,
 Dr. A. Peper,
 Postbus 20011
 2500 EA 's-Gravenhage

dy-
 2
 1
 8

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
2		KR99/071894	8 juni 1999
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mr. [REDACTED]		070 [REDACTED]	
Onderwerp			

rapportage stand van zaken
 automatisering rond
 verkiezingsproces

Geachte heer Peper,

Bij brief van 5 oktober 1998, nr. KR98/163, heeft de Kiesraad u tussentijds advies uitgebracht over een aantal onderwerpen op het terrein van de verkiezingen. Het bedoelde advies was een eerste reactie op de door de toenmalige staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, J. Kohnstamm, op 3 juni 1998 gedane adviesaanvraag naar aanleiding van enkele bezwaren en problemen die waren gerezen bij de in 1998 gehouden gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen. De Kiesraad constateerde in zijn advies dat de verschillende onderwerpen waarover advies was gevraagd, alle -direct of indirect - te maken hadden met de inmiddels sterk voortgeschreden automatisering van het verkiezingsproces. De Kiesraad adviseerde, de huidige stand van de automatisering bij verkiezingen door een subcommissie (zo nodig bijgestaan door externe deskundigheid op het gebied van automatisering) integraal tegen het licht te laten houden en na te laten gaan of de bestaande waarborgen voor een vlekkeloos verloop van het verkiezingsproces in de verschillende fasen voldoende zijn, dan wel voor versterking in aanmerking komen. Voorts gaf de raad u in overweging om de adviesaanvraag in die zin uit te breiden, dat daaronder tevens zou vallen de bestudering van mogelijkheden tot verdere automatisering van het verkiezingsproces. Daarbij zou aan een gefaseerde aanpak kunnen worden gedacht, waarbij in eerste instantie de aandacht zou worden gericht op maatregelen op korte termijn ter voorziening in oplossingen voor de in de adviesaanvraag van 3 juni 1998 aangegeven problemen.

Bij brief van 30 oktober 1998, nr. CW98/51944, deelde u de Kiesraad mede, gaarne in te stemmen met de voorstellen van de Kiesraad.

Thans heeft de Kiesraad het genoegen u het rapport "Stand van zaken automatisering rond verkiezingsproces" aan te bieden.

Postadres
 Postbus 20011
 2500 FA 's-Gravenhage

Bezoekadres
 Schedeldoekshaven 200
 's-Gravenhage

Verzoeken bij beantwoording
 datum, kenmerk, en
 onderwerp te vermelden

Het rapport, in opdracht van de Kiesraad opgesteld door Het Expertise Centrum, consultants voor overheidsautomatisering, is de neerslag van een inventarisatie van het huidige gebruik van automatisering in het verkiezingsproces, aangevuld met voorstellen tot verbetering en nadere regulering daarvan.

Alvorens nader in te gaan op de inhoud van het rapport en de wijze waarop het vervolgtraject gestalte kan krijgen, wordt hieronder een overzicht gegeven van de taakopdracht en samenstelling van de door de Kiesraad ingestelde commissie verkiezingen en automatisering, en de wijze waarop het rapport tot stand is gekomen.

1. De commissie verkiezingen en automatisering

Naar aanleiding van de bovengenoemde adviesaanvraag heeft de Kiesraad een commissie verkiezingen en automatisering (hierna te noemen: de commissie) ingesteld. De taakopdracht van deze commissie luidt als volgt:

1. De commissie heeft tot taak de advisering door de Kiesraad over het onderwerp automatisering en verkiezingen voor te bereiden.
2. Tot de werkzaamheden van de commissie behoren:
  - a. het inventariseren van het huidige gebruik van automatisering in het verkiezingsproces en het waar nodig doen van voorstellen tot verbetering en nadere regulering daarvan, waarbij mede wordt betrokken het vertrouwen van de kiezer in het geautomatiseerd proces;
  - b. het onderzoeken van de mogelijkheden om verkiezingsprocessen verder te automatiseren, zodanig dat er voor de kiezers minder drempels zijn om een stem uit te brengen, het verkiezingsproces wordt vergemakkelijkt en de vaststelling van de uitslag zorgvuldiger en sneller kan plaatsvinden.
3. De in punt 2, onder a, vermelde werkzaamheden omvatten tevens bestudering van de onderwerpen, vermeld in de adviesaanvraag van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, J. Kohnstamm, van 3 juni 1998 naar aanleiding van de recente verkiezingen.
4. De commissie zal, voor zover mogelijk, voorrang geven aan de werkzaamheden, vermeld in punt 2, onder a.
5. De commissie heeft tevens tot taak de onderzoeksopdracht voor de ten behoeve van de werkzaamheden, bedoeld onder 2, in te schakelen externe deskundige(n) voor te bereiden en het bedoelde onderzoek te begeleiden.

Aan de beraadslaging in de commissie wordt tevens deelgenomen door mw. [redacted] (Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken) en de heer mr. [redacted] (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties [redacted]).

Teneinde bij de in 1999 te houden verkiezingen incidenten zoals zich bij de laatste Tweede-Kamerverkiezing met betrekking tot de vaststelling van de aantallen stemmen in de gemeente Gramsbergen hebben voorgedaan zo veel mogelijk te voorkomen, heeft de commissie, vooruitlopend op de uitkomsten van haar onderzoekingen, een aantal dringende aanbevelingen geformuleerd. Deze aanbevelingen, die van praktische aard zijn, zijn door de Kiesraad bij brief van 18 februari 1999 onder de aandacht van de gemeentebesturen gebracht. Een afschrift van de bedoelde brief treft u als bijlage aan.

2. De totstandkoming van het rapport

Aangezien de bestudering van vraagstukken op het gebied van automatisering een specifieke deskundigheid vereist, waarover de commissie zelf niet beschikt, heeft zij Het Expertise Centrum (HEC) verzocht om haar te begeleiden bij een aanbestedingsprocedure ten behoeve van het onderzoek, bedoeld in onderdeel 2, onder b, van haar taakopdracht. In het kader daarvan werd aan HEC tevens de opdracht gegeven om het huidige gebruik van automatisering in het verkiezingsproces te inventariseren en waar nodig aanbevelingen te doen tot verbetering en nadere regulering daarvan. Het rapport dat u thans wordt aangeboden, is de resultaat van deze inventarisatie.

Ten behoeve van het onderzoek zijn onder meer gesprekken gevoerd met de leveranciers van stemmachines en uitslagberekeningsprogrammatuur. Voorts is een (telefonische) enquête gehouden onder 47 gemeenten met betrekking tot de huidige stand van zaken van de automatisering van het verkiezingsproces. Gedurende het onderzoek heeft HEC regelmatig overleg gevoerd met de commissie.

3. De inhoud van het rapport

a. automatisering in het verkiezingsproces

Het rapport onderscheidt de volgende fasen en activiteiten in het verkiezingsproces, waar "automatisering" een min of meer belangrijke rol speelt:

1. De selectie van kiesgerechtigden, het aanmaken en verzenden van oproepen.
2. Het aanmaken van kandidatenlijsten.
3. Het voorbereiden (programmeren, invoeren gegevens) van stemmachines/stem-pc's.
4. Het feitelijke stemproces.
5. Het tellen van de uitgebrachte stemmen per stembureau en het genereren van de processen-verbaal.
6. de totaalstelling van uitgebrachte stemmen, het genereren van de vereiste processen-verbaal.
7. De berekening van de uitslag; zetelverdeling.

Geconstateerd wordt, dat het gebruik van automatisering bij het feitelijke stemproces wettelijk is geregeld, terwijl rond het proces van uitslagverwerking slechts de papieren "output" is gereguleerd.

Voor wat betreft het stemmen zelf wordt er onderscheid gemaakt tussen stemmachines en stem-pc's.

Momenteel maakt circa 75 % van de gemeenten, met in totaal omstreeks 80% van de kiesgerechtigden, gebruik van stemmachines of stem-pc's.

b leveranciers van verkiezingssystemen

Er zijn momenteel twee leveranciers van verkiezingssystemen, te weten NEDAP/Groenendaal en Sdu. Beide bieden zowel stemapparatuur en -programmatuur als uitslagberekeningsprogrammatuur aan, alsmede de mogelijkheid om de benodigde papieren documenten geautomatiseerd aan te maken. Daarnaast heeft een enkele gemeente zelf ontwikkelde programmatuur voor het verwerken van uitgebrachte stemmen.

NEDAP/Groenendaal heeft het grootste marktaandeel (339 gemeenten) en is een joint venture, waarin NEDAP de stemmachines levert, Groenendaal de verwerkingssoftware en de joint venture het totale systeem, inclusief ondersteuning tijdens verkiezingen.

Sdu biedt zowel stemmachines als (programmatuur voor) stem-pc's. De stemmachines, die oorspronkelijk door Samsom en later door VUGA werden geleverd, worden echter niet verder ontwikkeld, maar alleen nog onderhouden. Het onderhoud van de stemmachines is contractueel uitbesteed aan Imtech/Control Systems. Per 1 februari 1999 werd dit type stemmachine nog in 60 gemeenten gebruikt. Zes gemeenten werken met de door Sdu geleverde stem-pc. De programmatuur hiervoor is oorspronkelijk ontwikkeld door Alcatel België. Sdu heeft de rechten hiervan voor Nederland. Als totaalpakket voor verkiezingsvoorbereiding, programmeren van stemmachine of stem-pc en voor het verwerken van uitslagen enz., levert Sdu een totaalpakket aan programmatuur onder de naam Elektor.

c. ervaringen van gemeenten met stemmachines en stem-pc's

Bij het selecteren van de 47 gemeenten die geënuquëteerd zouden worden, is er voor gekozen om zowel gemeenten die van een van de hierboven aangegeven typen apparatuur en programmatuur gebruik maken als gemeenten die gebruikmaken van stembiljetten te benaderen. Door de beperkte omvang is uiteraard geen sprake van een representatieve steekproef. Wel geeft de enquête een indicatie van de overwegingen bij bepaalde keuzen en van de aanwezige knelpunten

Als overwegingen om voor een stemmachine of stem-pc te kiezen, werden vooral genoemd de efficiency op het stembureau, de kostenbesparing voor het inrichten van het stembureau (geen stemhokjes en stembussen e.d.) en de mogelijkheid om sneller tot een uitslagbepaling te komen. Door de gemeenten die gebruik maken van stem-pc's werd daarnaast nog de klantvriendelijkheid van het systeem, het getrap kunnen stemmen, de verwachte groei van het aantal partijen en van gelijktijdige verkiezingen, en de moderne uitstraling van het systeem genoemd. Gemeenten die van stembiljetten gebruik maken gaven als belangrijkste reden daarvoor de hoge kosten die verbonden zijn aan de aanschaf van stemmachines of stem-pc's. De meeste van deze gemeenten overwegen overigens om in de komende jaren toch tot het gebruik van stemmachines of stem-pc's over te gaan.

Door de invoering van stemmachines, c.q. stem-pc's, is het aantal stembedistricten (stemlokalen) in een groot aantal gemeenten 20-25% verminderd. Door de twee gemeenten die geen aanschaf van een stemmachine overwegen, werd overigens aangegeven dat vermindering van het aantal stembedistricten bij hen niet mogelijk of politiek niet gewenst is, zodat de kosten van stemmachines te hoog zouden uitvallen.

De gemeenten die stemmachines of stem-pc's hanteren, zijn over het algemeen tevreden over het gebruik ervan en over de ondersteuning die door de leverancier wordt verleend. Met betrekking tot het onderhoudscontract dat voor de (voormalige) Samsom-stemmachines geldt, is de helft van de daarbij betrokken gemeenten echter ontevreden, omdat de tarieven daarvan fors zijn gestegen en men onzeker is over de toekomst van het onderhoud. Storingen doen zich met betrekking tot de stemmachines weinig voor. Stem-pc's ondervinden vaker last van storingen.

Voor zover de ondervraagde gemeenten konden nagaan, zijn de kiezers over het algemeen tevreden met het stemmen door middel van stemmachine

en stem-pc. Veel belang wordt gehecht aan goede voorlichting aan de kiezers. De toegankelijkheid en hanteerbaarheid van stemmachines voor lichamelijk gehandicapten levert soms problemen op.

Van de ondervraagde gemeenten die gebruik maken van stemmachines is 60 à 70 % van mening dat het stemmen met een stemmachine minder tijd vergt dan met een stembiljet. Dit betekent echter niet, dat de wachtrijen in het stemlokaal daarmee korter of langer zijn geworden. Stemmen met een stem-pc kost volgens de betrokken gemeenten ongeveer evenveel tijd als met een stembiljet. Drie van de vijf ondervraagde gemeenten met stem-pc's melden evenwel dat tijdens piekuren langere wachtrijen ontstaan, en dat zelfs de inzet van een tweede stem-pc nodig was.

Dat er wachttijden kunnen ontstaan, hangt overigens onder meer samen met het feit dat per stemlokaal doorgaans slechts één stemmachine of stem-pc wordt geplaatst, terwijl er in het verleden verschillende stemhokjes aanwezig waren.

De volgende knelpunten werden genoemd

Ten aanzien van de stemmachines van NEDAP/Groenendaal:

- de stemmachines zijn erg zwaar;
- de niet-instelbare hoogte is soms lastig voor gehandicapten.

Ten aanzien van de stemmachines van Sdu:

- de stemmachines zijn al oud, en hebben dus nog een beperkte levensduur;
- de onzekere toekomst met betrekking tot het onderhoud van de stemmachines.

Ten aanzien van de Stem-pc's van Sdu:

- de inrichting van de stemlokalen kost veel werk van technische mensen;
- er moeten relatief dure merken pc's, beeldschermen en printers voor het stemmen worden aangeschaft; men zou graag het voorschrift om uitsluitend bepaalde (lees: goedgekeurde) merken pc's toe te staan, versoepeld willen zien.

d. ervaringen van gemeenten met uitslagverwerkingsprogrammatuur

Meestal wordt gebruik gemaakt van een totaalpakket (ISS van NEDAP/Groenendaal of Elektor van Sdu) Dit heeft tot gevolg dat het gebruik van uitslagverwerkingsprogrammatuur grotendeels gekoppeld is aan het merk stemmachine of stem-pc, dat een gemeente gebruikt. Sommige gemeenten zonder stemmachine of stem-pc, maken wel voor de uitslagverwerking gebruik van een van beide programma's, of van een zelf ontwikkeld programma voor uitslagverwerking. Slechts vier van de ondervraagde gemeenten maken (nog) geheel geen gebruik van programmatuur voor de uitslagverwerking.

Als belangrijkste redenen om over te gaan tot de aanschaf van uitslagberekeningsprogrammatuur werden genoemd: snellere uitslagbepaling, betere presentatiemogelijkheden en betere analysemogelijkheden. Over het algemeen zijn de ondervraagde gemeenten tevreden over de programmatuur en de geleverde ondersteuning door de leverancier. Als knelpunten werden onder meer fouten in de uitslagberekening gemeld (die overigens door de leverancier werden opgelost).

e aandachtspunten

Naar aanleiding van zijn bevindingen formuleert HEC in zijn rapport een aantal aandachtspunten voor het vervolgtraject van het onderzoek.

Ten eerste wijst HEC op het feit dat de inzet van stemmachines en stem-pc's in en krachtens de Kieswet is genormeerd. Uitsluitend goedgekeurde stemmachines en stem-pc's mogen worden ingezet. Het vervolgproces echter, dat vanwege de beschikbaarheid van de uitgebrachte stemmen in elektronische vorm ook geautomatiseerd kan plaatsvinden, is niet gereguleerd. Er bestaat derhalve geen test- en goedkeuringsprocedure voor de programmatuur die hiertoe op de markt is. Uit de enquête is gebleken dat deze programmatuur soms fouten bevatte, die tot een onjuiste uitslagverwerking en/of zetelverdeling zouden kunnen leiden. De berekeningswijze en de papieren "output" zijn weliswaar in en krachtens de Kieswet voorgeschreven, zodat narekenen van de uitslagen op basis van de processen-verbaal altijd mogelijk is, maar in de praktijk zal de mogelijkheid van narekenen naar verwachting afnemen, doordat steeds minder mensen bij de gemeenten weten hoe de berekening precies moet worden uitgevoerd en door de toename van het aantal gelijktijdige verkiezingen. Hierbij speelt mede de verruiming van de openingstijden van het stemlokaal en de druk om zo snel mogelijk de uitslagen te presenteren een rol. HEC geeft aan, dat daarom zou kunnen overwogen of er wettelijke eisen aan deze systemen voor de uitslagverwerking moeten worden gesteld en of ook hiervoor een test- en goedkeuringsprocedure zou kunnen worden opgesteld.

Ten tweede vormt een aandachtspunt de zorg voor de betrouwbaarheid en de continuïteit van deze systemen voor uitslagverwerking. Nu de afhankelijkheid van deze systemen toeneemt, is het van belang te waarborgen dat ook in de toekomst de betrouwbaarheid en continuïteit van de gebruikte programmatuur wordt gegarandeerd. Thans is de leverancier daarin de bepalende factor. Daarom zou kunnen overwogen om de betrouwbaarheid en de continuïteit van de systemen voor uitslagverwerkingsprogrammatuur wettelijk te regelen, bijvoorbeeld door middel van een schouwings- en toetsingsprocedure.

Ten slotte wijst HEC op de hardware-matige beperkingen van stemmachines. Stemmachines kunnen slechts een beperkt aantal kandidaten weergeven. Indien in de toekomst het aantal gelijktijdige verkiezingen zou toenemen en/of het kiesstelsel ingrijpend zou wijzigen, is het niet geheel uit te sluiten dat deze beperkingen een onoverkomelijke drempel gaan vormen. Stem-pc's kennen deze hardware-matige beperkingen niet. Daar staat echter tegenover dat de kosten ten opzichte van stemmachines kunnen oplopen indien, zoals in de enquête geconstateerd werd, in piekuren extra stem-pc's moeten worden ingezet om lange wachtrijen te voorkomen.

4. Vervolgactiviteiten

Dit rapport dient te worden beschouwd als een tussenrapportage. Het zal fungeren als een basisdocument voor een vervolgonderzoek naar de mogelijkheden om verkiezingsprocessen verder te automatiseren. De Kiesraad heeft het voornemen om op korte termijn een offerteprocedure te starten voor dit vervolgonderzoek, dat ten doel heeft antwoord te geven op de vraag in hoeverre bij verkiezingen gebruik gemaakt kan worden van de mogelijkheden die er tegenwoordig en in de nabije

toekomst beschikbaar zijn op het terrein van de elektronische datacommunicatie en -verwerking.
Uiteraard zal de Kiesraad u opnieuw verslag uitbrengen, indien daartoe aanleiding is.

Hoogachtend,

F.J.W.M. van Dooren,
voorzitter

KIESRAAD

Commissie Besluitvorming Stemmachines
t.a.v. de heer drs. L.M.L.H.A. Hermans
d.l.v. de heer drs. [REDACTED]
Postbus 20011
2500 EA 's-Gravenhage

Onderwerp
vragen inzake relatie Kiesraad-Bureau
Groenendaal

Zeer geachte heer Hermans,

In vervolg op mijn brief van 19 maart jl. geef ik u hierbij mijn reactie op uw vragen over de relatie tussen de Kiesraad en Groenendaal Bureau voor Verkiezingen (verder aangeduid als: Bureau Groenendaal), gesteld in uw brief van 12 maart jl.

De Kiesraad fungeert in zijn hoedanigheid als centraal stembureau bij de verkiezingen van de leden van respectievelijk de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en het Europese Parlement. Inderdaad als opdrachtgever aan Bureau Groenendaal. Bureau Groenendaal wordt door de Kiesraad sinds jaar en dag ingehuurd voor het verlenen van ICT-ondersteuning bij het opmaken van de kandidatenlijsten voor publicatie van deze lijsten in de Staatscourant en bij de vaststelling van de uitslag van de verkiezingen. Ook verzorgt het bedrijf de ICT-ondersteuning bij de statistische gegevens op de website van de Kiesraad.

U vraagt of de Kiesraad in het verleden stappen heeft ondernomen om de continuïteit van de berekening van de uitslag en de zetelverdeling te garanderen. In dat verband maak ik graag enkele prealabele opmerkingen.

In de eerste plaats wijs ik erop dat de ondersteuning die Bureau Groenendaal hier aan het centraal stembureau levert van wezenlijke betekenis is, maar dat het op zichzelf niet onmogelijk is de uitslag handmatig te berekenen. In het verleden gebeurde dit immers ook. Het zou wel nopen tot een forse extra inzet van personeel en leiden tot de noodzaak om, net als in het verleden, een langere tijdsperiode te hebben tussen de dag van de stemming en de dag waarop de officiële uitslag wordt vastgesteld. Met de verkorting van de wettelijke termijn tussen stemming en eerste samenkomst van de Kamer (voor de dag waarop de uitslag wordt vastgesteld is geen termijn bepaald, maar dit dient uiteraard te gebeuren voor de eerste samenkomst van het vertegenwoordigend orgaan) is handmatige berekening van de uitslag lastiger geworden.

Datum
23 maart 2007

Ops kenmerk
2007-0000108774

Onderdeel
Kiesraad

Inlichtingen

T (070) [REDACTED]
F (070) [REDACTED]

Uw kenmerk

Blad
1 van 4

Aantal bijlagen
1

Bezoekadres
Herengracht 21
2511 EG Den Haag

Datum
23 maart 2007

Ops kenmerk
2007-0000108774

Onderdeel
Kiesraad

Blad
2 van 4

In de tweede plaats hecht ik eraan erop te wijzen dat Bureau Groenendaal ICT-ondersteuning verleent aan het centraal stembureau. De medewerkers van het secretariaat van de Kiesraad bereiden de vaststelling van de uitslag voor door de gegevens die in de papieren processen-verbaal zijn vervat, te totaliseren door deze in te voeren in Excel-bestanden. Op basis van de verkregen totalen wordt handmatig de kiesdeeler en de zetelverdeling berekend. Ook de toewijzing van zetels aan kandidaten wordt handmatig gedaan. De gegevens die dit alles oplevert, worden gelegd naast de gegevens die de programmatuur van Bureau Groenendaal genereert. Op deze wijze wordt als het ware via een dubbele procedure de vaststelling van de uitslag voorbereid. Het enige wat niet volledig handmatig gebeurt, maar alleen steekproefsgewijs, is de berekening van het totaal aantal stemmen per kandidaat, omdat dit teveel tijd zou vergen. Overigens is er geen enkele aanwijzing dat de berekeningen die uit de programmatuur voortkomen, niet zouden kloppen. Zo zat er bij de laatste Tweede Kamerverkiezing geen enkel verschil tussen de hierboven beschreven handmatige berekeningen en controles en de berekeningen van de programmatuur van Bureau Groenendaal. Ik hecht eraan te onderstrepen dat de kwaliteit van de geleverde producten – de opgemaakte kandidatenlijsten, de geleverde berekeningen en de statistische gegevens – de Kiesraad geen aanleiding geeft tot klachten.

In reactie op uw vragen kan ik u het volgende melden. Mijn antwoorden zijn voornamelijk gebaseerd op de kennis die ik heb opgebouwd sinds mijn aantreden als voorzitter per 1 januari 2005. Deze kennis is wat betreft het verdere verleden natuurlijk wat fragmentarisch. Verdere informatie over de periode voorafgaande aan mijn aantreden zal u ongetwijfeld zijn aangereikt in de gesprekken die u met een oud-voorzitter, oud-leden en oud-secretarissen heeft gevoerd.

Ondanks het gegeven dat de gebruikte programmatuur slechts een ondersteunende faciliteit biedt, baart de monopoliepositie van Bureau Groenendaal de Kiesraad al sinds geruime tijd zorgen. Deze zorgen zijn door de Kiesraad, zoals u bekend is, meermalen onder de aandacht van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties respectievelijk, in een eerder stadium, de Minister van Binnenlandse Zaken, gebracht. U geeft in uw brief aan hiervan op de hoogte te zijn, reden waarom ik er vanaf zie hier uitgebreide verwijzingen naar deze stukken op te nemen.

De Kiesraad heeft natuurlijk ook overwogen of het mogelijk was voor zijn eigen rol de afhankelijkheid van het bedrijf Groenendaal te verminderen. Bij besprekingen hierover kwam echter steeds naar voren dat het niet eenvoudig is de uitslagberekeningssoftware, zonder dat daarvoor een goedkeuringsprocedure bestond, van een andere leverancier te betrekken. Van belang is hier dat de Kiesraad in een keten opereert. Gegevens die in de uitslagberekeningssoftware

Datum
23 maart 2007

Ops kenmerk
2007-0000108774

Onderdeel
Kiesraad

Blad
3 van 4

worden ingevoerd zijn afkomstig van de hoofdstembureaus, die op hun beurt gegevens krijgen aangeleverd van de gemeenten. Doordat de markt voor stemmachines voor het merendeel in handen was en is van Nedap-Groenendaal, werd in de gemeenten waarin deze machines werden gebruikt gewerkt met de uitslagberekeningssoftware van Bureau Groenendaal. Als Kiesraad is het dan niet zinvol om zelfstandig te besluiten een aanbesteding of een marktconsultatie te verrichten. De Kiesraad heeft gemeend dat het beter was hier de weg te bewandelen van het bepleiten van een goedkeuringverleste voor de gebruikte software. Introductie van een goedkeuringsprocedure zou enerzijds garanderen dat de programmatuur aan bepaalde eisen voldoet en er anderzijds toe kunnen leiden dat andere marktpartijen deze software ook konden gaan ontwikkelen, bij voorbeeld indien er met een constructie van een logisch ontwerp zou worden gewerkt. Overigens teken ik daarbij aan dat het de vraag is of andere marktpartijen hierin geïnteresseerd zouden zijn bij een markt die bijna verzadigd is. Ook hierop heeft de Kiesraad al eerder gewezen.

Voor de goede orde meld ik u dat de Kiesraad ook in het recente verleden pogingen heeft ondernomen de relatie met Bureau Groenendaal op een andere leest te schoelen. Deze plannen waren er ook voor de laatste verkiezing van de Tweede Kamer, maar zijn, onder andere vanwege de vervroegde verkiezingen en het nog steeds bestaande capaciteitsgebrek bij het secretariaat, niet uitgevoerd. De Kiesraad heeft vervolgens aan de heer ████████ verzocht voor de komende verkiezing van de leden van de Eerste Kamer een licentie van de programmatuur te verkrijgen, zodat het gebruik van het programma volledig door het secretariaat zou kunnen geschieden, eventueel met ondersteuning van een door de Kiesraad ingehuurd ICT-deskundige (niet afkomstig van Bureau Groenendaal). Bureau Groenendaal heeft dit echter geweigerd. U zij verwezen naar bijgevoegde kopie van de brief van de Kiesraad aan de Bureau Groenendaal.

Ten slotte wijs ik erop dat het secretariaat van de Kiesraad recentelijk is gereorganiseerd. In het Organisatie- en Formatierapport dat door het ministerie is gemaakt, is, mede op aandrang van de Kiesraad, formatie opgenomen voor ICT-deskundigheid. Directe aanleiding voor het treffen van deze voorziening was dat het wenselijk werd geacht de afhankelijkheid van de stemmachinleveranciers te verminderen. Het secretariaat bestond tot 1 januari 2006 uit slechts twee vaste en één tijdelijke medewerker onder leiding van een secretaris met een aanstellingsfactor van 0.3. Pas per 1 april 2006 is begonnen met de daadwerkelijke implementatie van de uitbouw van het secretariaat, hetgeen overigens is bemoeilijkt door de vervroegde Tweede Kamerverkiezing van 22 november jl., die juist vanwege de stemmachineproblematiek een andere dynamiek kende dan eerdere verkiezingen.

Datum
23 maart 2007

Ons kenmerk
2007-0000108774

Onderdeel
Klasraad

Blad
4 van 4

Ik hoop u met het bovenstaande naar tevredenheid te hebben geïnformeerd.
Vanzelfsprekend ben ik bereid een en ander mondeling toe te lichten.

Hoogachtend,

H.P.B.M. Kummeling,
voorzitter

KIESRAAD

Bureau NEDAP-Groenendaal
T.a.v. de heer [REDACTED]
p/a De Savornin Lohmanlaan 19
1981 CA Velsen-Zuid

Onderwerp
software voor de berekening van de uitslag van
verkiezingen

Geachte heer [REDACTED]

In vervolg op het gesprek dat u 14 maart jl. met de secretaris-directeur van de Kiesraad voerde en op eerdere gesprekken in 2006 melden wij u hierbij het volgende.

Zoals u bekend is, zijn er tussen u en het secretariaat van de Kiesraad al sinds het voorjaar van 2006 besprekingen gaande om de samenwerking tussen uw bedrijf en de Kiesraad te verzakelijken. Voor de zomer van 2006 werd al mondeling tussen u en het secretariaat afgesproken om de fysieke inzet van u en andere medewerkers van Bureau Groenendaal rond de kandidaatstelling en de berekening van de uitslag van de verkiezingen verder terug te dringen. De bedoeling was dat bij de – destijds nog in mei 2007 voorziene - verkiezing van de Tweede Kamer de medewerkers van het secretariaat alle werkzaamheden ter invoering van de hoofdstembureaugegevens in de programmatuur zouden verrichten, terwijl u op afstand beschikbaar zou zijn voor ondersteuning bij eventuele problemen met de programmatuur. Voor de goede orde merken wij op dat het streven de samenwerking te verzakelijken niet lag in het niveau van de door u geleverde diensten, maar in de opvatting dat een heldere taakafbakening noodzakelijk is en een deel van de werkzaamheden beter door het secretariaat zelf kunnen worden verricht. Met de voorziene uitbreiding van het secretariaat ontstond hiertoe de mogelijkheid.

Vlak voor de zomer bleek echter dat een dergelijke nieuwe werkwijze door de vervroegde verkiezingen in november 2006 en het nog bestaande capaciteitsgebrek bij het secretariaat niet kon worden gevolgd. Afsgesproken is toen nog één verkiezing op de oude voet verder te gaan. Een en ander werd in een contract vastgelegd.

Datum
20 maart 2007

Ons kenmerk
2007-0000099993

Onderdeel
secretariaat Kiesraad

Inlichtingen
[REDACTED]
T 070- [REDACTED]
F [REDACTED]

Uw kenmerk

Blad
1 van 2

Aantal bijlagen
0

Bezoekadres
Herengracht 21
2511 EG Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.minbzk.nl

Datum
19 maart 2007

Ons kenmerk
2007-000099993

Onderdeel
secretariaat Kiesraad

Blad
2 van 2

De Kiesraad blijft van oordeel dat het noodzakelijk is te bezien hoe de samenwerking op een andere leest kan worden geschoeid. Daartoe heeft de secretaris-directeur vorige week aan u gevraagd bij de komende Eerste Kamerverkiezing een licentie van de programmatuur voor de invoering van de kandidatenlijsten en de berekening van de uitslag, uiteraard tegen betaling, ter beschikking te stellen. In dit gesprek heeft u aangegeven thans niet bereid te zijn deze licentie te verstrekken. Reden hiervoor was enerzijds dat het product van uw bedrijf naar uw opvatting niet alleen bestaat uit de betreffende software, maar ook uit de daaromheen geleverde ondersteuning. Anderzijds gaf u aan te willen wachten met verdergaande wijzigingen in de samenwerking tot na het verschijnen van het rapport van de Commissie inrichting verkiezingsproces (onder voorzitterschap van de heer Korthals Altes).

De Kiesraad heeft een en ander in zijn vergadering van vrijdag 16 maart jl. besproken. Hij betreurt het dat u niet bereid bent de gevraagde licentie te verstrekken. De Kiesraad zal de situatie na het verschijnen van het rapport van de commissie-Korthals Altes opnieuw bezien.

Wat betreft de komende verkiezing van de Eerste Kamer volgt de Kiesraad graag de werkwijze die u en hem oorspronkelijk voor de verkiezing van de Tweede Kamer, zoals hierboven beschreven, voor ogen stond. Hij ontvangt daarvoor graag op korte termijn uw offerte, naar aanleiding waarvan vervolgens door hem een concept-contract zal worden opgesteld.

Hoogachtend,

DE KIESRAAD,
voor deze

H.R.B.M. Kummeling,
voorzitter

secretaris-directeur

KIESRAAD

Commissie Besluitvorming Stemmachines
 T.a.v. de heer drs. L.M.L.H.A. Hermans
 D.t.v. de heer drs. [REDACTED] [REDACTED]
 Postbus 20011
 2500 EA 's-GRAVENHAGE

Onderwerp
 verslagen Kiesraad

Datum
 30 maart 2007

Ons kenmerk

Onderdeel
 Kiesraad

Inlichtingen
 [REDACTED]
 T (070) [REDACTED]
 F (070) [REDACTED]

Uw kenmerk

Blad
 1 van 2

Aantal bijlagen
 0

Bezoekadres
 Herengracht 21

Zeer geachte heer Hermans,

In vervolg op mijn brieven van 19 en 23 maart jl. stuur ik u hierbij, conform het door u gedane verzoek, de passages uit verslagen van vergaderingen van de Kiesraad, waarin de veiligheid en betrouwbaarheid van stemmachines, ofwel in functionele, ofwel in integrale zin, aan de orde is geweest.

Naar aanleiding van mijn brief van 19 maart jl. is er contact geweest tussen de secretaris van uw commissie en het secretariaat van de Kiesraad over de vraag hoe op korte termijn aan uw verzoek tegemoet kon worden gekomen. In dit gesprek is afgesproken dat de periode waarover de relevante verslagen worden verstrekt – in uw brief omschreven als van ca. 1988 tot heden – kon worden teruggebracht tot de periode 1990 – 1996. Inmiddels waren de jaren 1996 – 2002 echter al door het secretariaat bekeken, omdat deze stukken intern beschikbaar waren. Vanwege het feit dat ook in deze jaren in de Kiesraad het onderwerp stemmachines regelmatig aan de orde zijn geweest, zijn ook deze verslagen bijgevoegd.

Omdat het onderwerp betrouwbaarheid en veiligheid soms ook indirect aan de orde is bij algemene besprekingen over stemmachines, heb ik besloten u alle verslagen te doen toekomen van vergaderingen waarin het onderwerp stemmachines aan de orde is geweest. Van de verslagen zijn alleen die passages in de bijlagen opgenomen, waarin het onderwerp stemmachines aan de orde was. In alle gevallen wordt voor dat onderdeel het gehele verslag verstrekt. Overigens heb ik geconstateerd dat enkele verslagen in de archieven helaas ontbraken (b.v. het verslag van de vergadering van 11 mei 1998).

Uit bijgevoegde stukken blijkt dat het onderwerp stemmachines c.a. veelvuldig aan de orde is geweest binnen de Kiesraad. Daarbij heeft het accent niet zo zeer gelegen op veiligheid van machines in enge zin (beveiligingseisen), maar meer

Van: [redacted] nedap

Verzonden: maandag 2 april 2007 16.06

Aan: [redacted]

CC: [redacted]

Onderwerp: vraag 5 tweede deel Hoe zijn stem- en telmachine gescheiden, op welke wijze wordt er geteld/

Geachte heer/

Afgelopen week tijdens de GEO conferentie in Washington DC WWW.IFES.ORG/GEO
Tijdens de plenaire vergadering 15:00-16:55 over Election Technology is het onderwerp scheiding van registratie van de stemmen en het tellen van de stemmen in een ander licht geplaatst.

Voorzitter sessie: Alexander Veshkyakov Central Election Commission of Russia
Paul DeGregorio, former Chairman of the U.S. Election Assistance Commission
Zoltán Tóth and Jenő Szép, ACEEEO
Mike Yard, IFES
Richard Twigg, IFES

Deze scheiding wordt als een eis gezien om het stemgeheim te waarborgen. Indien machines tijdens de verkiezingen totalen per keuze zouden bijhouden zoals het geval is bij mechanische machines die uitgerust zijn met tellers en bij sommige machines van Amerikaans fabrikaat is het theoretisch mogelijk deze totalen te benaderen tijdens de verkiezingen. Door de totalen van elkaar af te trekken kan dan worden bepaald wat een kiezer heeft gestemd.

Hoewel wij stellen dat het in de Nedap machine niet om gescheiden systemen gaat (2^e alinea blz. 4) zijn de functies wel degelijk gescheiden in verschillende firmware modules.

Voorts worden in de Nedap machine tijdens de verkiezingen geen totalen bijgehouden, zodat het in de conferentie genoemde gevaar niet optreedt.

Bij het afsluiten van de verkiezing wordt het stemgeheugen elektronisch geblokkeerd voor verder registreren van stemmen en daarna worden de totalen uitgerekend en uitgeprint. Deze totalen worden niet elektronisch opgeslagen in permanent geheugen, is de spanning onderbroken geweest dat worden zij opnieuw berekend. Bij het overbrengen van de modules naar de uitleeseenheid worden in de uitleeseenheid de totalen opnieuw bepaald uit de individuele geregistreerde stemmen en doorgestuurd naar het PC programma voor verdere bewerking, dit betekend dat er altijd een hertelling plaatsvindt op 2 onafhankelijke CPU borden. Zoals beschreven wordt de uitslag in de PC vergeleken met de ondertekende uitslag.

Om misverstanden te voorkomen willen wij ons primaire antwoord herformuleren

Wij schreven:

De functies voor de registratie van de stemmen en de telling hiervan is dus volledig bepaald door de firmware van de stemmachine en is dus niet gescheiden.

Dit zou o.i. nu moeten worden:

De functies voor de registratie van de stemmen en de telling hiervan worden volledig bepaald door de firmware van de stemmachine. Door de opbouw van firmware modules kunnen deze functies nimmer gelijktijdig vervuld worden en het is zelfs niet mogelijk nog verdere stemmen te registreren nadat de telfunctie actief is geweest. Er is dus sprake van een effectieve scheiding van de registreer- en telfunctie die ten alle tijden voorkomt dat het stemgeheim bedreigd wordt.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
NEDAP Election Systems

Postbus 105

7140 AC GROENLO

☎ +31 5- [redacted]

☎ +31 [redacted]

✉ [redacted]@nedap.com

🌐 Website: www.nedap.com

2-4-2007

De Voter Verifieable Permanent Paper Audit Trail (VVPAT) voor New York is productierijp.

1. Inleiding:

In de Verenigde Staten van Amerika zijn de verkiezingen een verantwoordelijkheid van de staat. De verkiezingsstelsels zijn allen gebaseerd op een groot aantal verkiezingen gelijktijdig van het type 'first past the post'. Er zijn echter opmerkelijke verschillen per staat en vragen niet alle staten om een VVPAT. Eind 19^e eeuw zijn in de USA stemmachines geïntroduceerd met als voornaamste reden de wijdverbreide verkiezingsfraude, kosten voor en vergissingen tijdens het tellen te beperken¹. In feite werd daarbij overgeschakeld van het stemmen met een object naar het stemmen zonder object, zoals het geval is bij het stemmen doormiddel van handopsteken of het verbaal kenbaar maken van zijn keuze.

De wens naar een papieren bewijs (object) van de gemaakte keuzes bestaat al sinds de ingebruikname van de eerste mechanische stemmachines in Rochester NY in 1896. Transparantie van het verkiezingsproces zou door het stemmen zonder papieren bewijsstukken niet gegarandeerd worden. Vanaf eind jaren zestig van de 20^e eeuw werden, speciaal voor verkiezingen ontworpen, elektronische machines geïntroduceerd. De afloop van het kiezen, de manier waarop de uitgebrachte stemmen worden opgeslagen en de telling van de uitgebrachte stemmen per machine ligt vast in onveranderbare programma's.² De veranderende gegevens zoals kandidaat- en partij-namen en positie van de naam op de gebruikersinterface worden per verkiezing ingevoerd en vastgelegd in veranderbaar geheugen.³

2. Twijfel aan door softwaregecontroleerde systemen

In 1969 werd in een hoofdartikel in The Los Angeles Times (Bergholz)⁴ een experiment beschreven waarbij twee groepen computer wetenschappers tel software voor het verwerken van de invoer van ponskaartlezers voor verkiezingen onderzochten. Een groep voerde een aanval met frauduleuze software uit en de andere groep moest aantonen wat er was gebeurd. Doordat de frauduleuze software zichzelf had gewist, nadat het zijn taak had uitgevoerd, slaagde de tweede groep hier niet in. Dit onderzoek had geen invloed op de wens naar een VVPAT immers bij de in gebruik zijnde firmware gestuurde machines is dit niet mogelijk zonder dat er hardware uitgewisseld wordt.

Aan het eind van de 20^e vond er een technische omslag plaats. Veel fabrikanten introduceerden verkiezingssystemen waarbij uitgegaan werd van een PC platform en touch screens en bij deze uitvoering is de in 1969 gesignaleerde onbemerkte aanval wel mogelijk. Het grote publiek is zich niet bewust van de vele microprocessor gestuurde betrouwbare en vertrouwde apparaten in hun leefomgeving⁵, en werd steeds meer geconfronteerd met PC's en virussen. Hierdoor lukte het de voorstanders van een tastbaar bewijs van de uitgebrachte stem, via de pers en publieke opinie in veel staten wetgeving af te dwingen die een VVPAT voorschrijven, zonder onderscheid te maken in de technische uitvoering van de verkiezingssystemen.

3. Certificeren en toelaten voor gebruik van stemmachines

Naast een goedkeuring en certificering op staatsniveau wordt in veel staten in de USA een goedkeuring volgens de vrijwillige federale regelgeving gevraagd voordat men in een staat aan het goedkeuringsproces kan worden deelgenomen.

Een variant van de Nedap stemmachine zonder VVPAT is op staatsniveau gecertificeerd is voor gebruik in New Jersey en federaal goedgekeurd onder de 'voluntary voting standards VVS 2002' na type testen door de onafhankelijke testlaboratoria Wyle en Systest.

4. New York

In staat New York heeft men meer dan 100 jaar mechanische en tientallen jaren elektronische stemmachines gebruikt zonder VVPAT. In deze staat is de kieswet in de

¹ Joseph P. Harris, Election Administration in the United States(1934)

² Over het algemeen liggen de programma's vast in PROM'S of E-PROMS (deze vorm van software wordt firmware genoemd). PROM's kunnen niet gewijzigd worden en moet en in zijn geheel worden vervangen, E-PROMS kunnen gewist worden met UV straling en opnieuw geprogrammeerd. Bij sommige fabrikanten vinden wij ook hardware gestuurde afloop.

³ Dit geheugen kan RAM zijn met batterij voeding, E-PROMS of zoals bij NEDAP EE-proms (elektrisch te wissen PROMS).

⁴ Roy G. Saltman, rsaltman@alum.mit.edu, August 22, 2006, Independent Verification: Essential Action to Assure Integrity in the Voting Process, 3 Concern over Software fraud begins

⁵ Taalkundig kunnen alle microprocessor gestuurde apparaten een computer worden genoemd. Voorbeelden zijn horloges en uurweken, rekenmachines, digitale thermometers, thermostaten, motor management systemen, moderne radio's en televisie toestellen

afgelopen jaren op zeer veel punten gewijzigd. Deze wijzigingen betreffen ook de stemmachines. De stemmachines die de oude machines gaan vervangen, moeten naast een groot aantal voorzieningen die er voor zorgen dat gehandicapte kiezers zelfstandig kunnen stemmen, nu voorzien worden van een VVPAT.

Wat in de USA op dit moment algemeen onder VVPAT wordt verstaan dekt de lading niet geheel meer. Het oorspronkelijk idee was een log rol die zichtbaar was voor de kiezer en waarop elke toetsaanslag van de kiezer wordt vastgelegd, nu wordt hiermee over het algemeen een printer aangeduid die de samenvatting van door de kiezer de gemaakte keuzes afdrukt. De kiezer kan deze samenvatting dan aanvaarden of afwijzen. Uit de beschikbare publicaties over dit onderwerp kan worden geconcludeerd dat een printer die alleen de samenvatting print minder veilig is dan het oorspronkelijke concept van de log printer.⁶

5. De Nedap machine voor NY met VVPAT
De variant van onze machine voor New York state wordt onder andere voorzien is van een VVPAT. De voorschriften hoe de printer moet functioneren ontbreken echter zodat deze gaande het certificeringproces moesten worden vastgesteld.

De keuzes die hier tot nu toe gemaakt zijn, zijn als volgt:

1. het betreft een thermische printer,
  - a. dus geen problemen met verouderde cartridges
  - b. het thermische papier is daarbij getest voor leesbaarheid bij de in NY vereiste jarenlange bewaartijd
2. er is sprake van een 'cut en drop' type,
  - a. voor elke kiezer wordt een reçu afgeknipt die een verzegelde zak vallen
  - b. In NY stemmen de kiezers net als in Nederland op een of twee aangewezen machines per stembureau. Men zou de volgorde waarin de kiezers stemmen kunnen bijhouden om het kiesgeheim te waarborgen is het dus noodzakelijk dat de volgorde van de afgedrukte reçu's niet kan worden achterhaald.⁷ mogelijk wel.
3. het betreft een realtime printer,
  - a. dwz iedere selectie en deselectie wordt afgedrukt
  - b. de kiezer kan de juistheid van elke toetsaanslag verifiëren
  - c. in combinatie met punt 2 resulteert dit in één reçu per kiezer
4. op ieder reçu wordt een samenvatting afgedrukt in twee dimensionale streepjes code,
  - a. dit vereenvoudigt en versneld het natellen
  - b. dit voorkomt handmatige fouten bij het natellen
5. de kiezer krijgt de afdruk niet in handen maar ziet hem achter een venster,
  - a. dit voorkomt verschillen door kiezers die afdrukken meenemen of toevoegen.
6. elk reçu is voorzien van dezelfde transactie code als de elektronisch opgeslagen stem,
  - a. hierdoor wordt een op een vergelijk van elektronisch opgeslagen keuze en reçu mogelijk
  - b. dit opent de mogelijkheid om op elk moment teststemmen onder geluige in te geven die later uit de totalen kunnen worden verwijderd. De goede werking van het systeem wordt hierdoor gecontroleerd terwijl men daarbij niet afhankelijk is van niet verifieerbare uitspraken van kiezers die immers in het geheim stemmen.
  - c. Dit opent de mogelijkheid voor de kiezer om te controleren of zijn stem juist is meegeteld, dit zal in afgeschermd omgeving plaatsvinden.⁸
7. de printer is samen met de verzegelde zak uitgevoerd als een eenheid die aan de machine bevestigd wordt
  - a. in geval van vastlopen van het papier of andere printerstoring kan de printer vervangen worden zonder dat de stembureauleden inzicht hebben in de reçu's
  - b. het natellen van de reçu's vindt op een andere locatie plaats dan het stembureau zodat er geen relatie gelegd kan worden tussen kiezer en uitgebrachte stem

Nu in NY in grote lijnen bepaald is hoe de VVPAT daar moet functioneren, kan Nedap verder.

In de wet en regelgeving van NY moest daarnaast ook nog het een en ander geregeld worden wat er nu met de twee onafhankelijk verkregen vastleggingen moest gebeuren.

⁶ http://www.brennancenter.org/dynamic/subpages/download_file_38150.pdf Brennan Center for Justice complete report

⁷ Op een 'real to real' printer worden de stemmen afgedrukt in volgorde van de kiezers die kan worden bijgehouden. In andere staten waar de kiezers naar een groot aantal willekeurige machines kunnen gaan voldoet een 'real to real' printer

⁸ De publicatie op een webpage van uitgebrachte keuzes met transactiecode, zoals in Nederland bij stemmen via het Internet voor kiezers in het buitenland, is in NY vooralsnog niet toegestaan. www.sos.cs.ru.nl/research/sosries/ Controle eigen stem

Er is geregeld dat er in ieder geval 3% van de machine resultaten wordt nageteld, vandaar dat Nedap de barcode aan de reçu's heeft toegevoegd. Wat er exact moet gebeuren bij eventuele verschillen is nog niet in zijn geheel vastgelegd zoals uit onderstaande wetstekst blijkt.

§ 9-211. Audit of voter verifiable audit records.

1. *Within fifteen days after each general or special election, and within seven days after every primary or village election conducted by the board of elections, the board of elections or a bipartisan committee appointed by such board shall manually audit the voter verifiable audit records from three percent of voting machines or systems within the jurisdiction of such board. Voting machines or systems shall be selected for audit through a random, manual process. At least five days prior to the time fixed for such selection process, the board of elections shall send notice by first class mail to each candidate, political party and independent body entitled to have had watchers present at the polls in any election district in such board's jurisdiction. Such notice shall state the time and place fixed for such random selection process. The audit shall be conducted in the same manner, to the extent applicable, as a canvass of paper ballots. Each candidate, political party or independent body entitled to appoint watchers to attend at a polling place shall be entitled to appoint such number of watchers to observe the audit.*
  2. *The manual audit tallies for each voting machine or system shall be compared to the tallies recorded by such voting machine or system, and a report shall be made of such comparison which shall be filed in the office of the state board of elections.*
  3. *The state board of elections shall, in accordance with subdivision four of section 3-100 of this chapter, promulgate regulations establishing a uniform statewide standard to be used by boards of elections to determine when a discrepancy between the manual audit tallies and the voting machine or system tallies shall require a further voter verifiable record audit of additional voting machines or systems or a complete manual audit of all machines or systems within the jurisdiction of a board of elections. Any board of elections shall be empowered to order that any such audit shall be conducted whenever any such discrepancy exists.*
  4. *If a complete audit shall be conducted, the results of such audit shall be used by the canvassing board in making the statement of canvass and determinations of persons elected and propositions rejected or approved. The results of a partial voter verifiable record audit shall not be used in lieu of voting machine or system tallies.*
  5. *Notwithstanding subdivision four of this section, if a voting machine or system is found to have failed to record votes in a manner indicating an operational failure, the board of canvassers shall use the voter verifiable audit records to determine the votes cast on such machine or system, provided such records were not also impaired by the operational failure of the voting machine or system.*
- {Added, L. 2005, ch 181, § 14, eff July 12, 2005.}**

Commissie Besluitvorming Stemmachines
T.a.v. de heren L.M.L.H.A. Hermans en [REDACTED]
P/a Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011,
2500 EA Den Haag

22 MRT 2007

Groenlo, 19 maart 2007.
Betreft: Antwoorden op de vragen voor Nedap

Geachte heren Hermans en [REDACTED]

Afgelopen vrijdag 16 maart jl. heeft u een gesprek met mijn collega de heer [REDACTED] gevoerd. Helaas ben ik door de verkeersdrukke op de A12 niet in staat gebleken persoonlijk aanwezig te zijn bij dit gesprek, waarvoor mijn verontschuldiging.

Ik heb enkele stukken die voor dit gesprek zijn voorbereid wel kunnen faxen, echter deze waren niet compleet.

Teneinde u toch volledig te informeren over de vragen die door uw secretariaat aan Nedap zijn voorgelegd, treft u in de bijlage een volledige beantwoording in drievoud aan.

Met vriendelijke groet,

[REDACTED]
[REDACTED]
Nedap Election Systems
NV Nederlandsche Apparatenfabriek 'Nedap'

VRAGEN VOOR NEDAP, de heren [REDACTED]

Secretariaat Commissie Besluitvorming Stemmachines:

[REDACTED] (BZK, [REDACTED]
[REDACTED])

1. Op welk moment kwam Nedap in de markt met stemmachines? Waarom eigenlijk? (Kort achtergrond schetsen, als u wilt).

Midden jaren zestig ontstond bij de toenmalige Kiesraad (gecoördineerd door de heer Van Ommen Kloeke) het idee om via mechanisatie de continu optredende problemen met 'papieren' stemmen op te lossen. De continu optredende problemen uitten zich in:

- Onnodig veel ongeldige stembiljetten a.g.v. invulfouten door de kiezer;
- Telfouten bij het handmatig tellen, mede door subjectieve beoordeling van de geldigheid van de stembiljetten.

Studies o.b.v. de situatie in de VS waar mechanische stemmachines al enkele tientallen jaren succesvol werden ingezet was hiervoor de aanleiding. TNO werd gevraagd samen met Samsom Kantoorefficiency technische oplossingen te bedenken. In dit kader werd aanvankelijk eerst naar de Amerikaanse 'AVM lever action' stemmachine gekeken. Een voor de Nederlandse situatie geschikte type werd ontwikkeld, en Nedap werd als gerenommeerd apparatenfabriek benaderd deze eerste Nederlandse mechanische stemmachine te fabriceren.

Na enkele jaren besloot Nedap de eerste Nederlandse elektronische stemmachine te ontwikkelen. Als onderdeel van een lange termijn overeenkomst met Nedap werd Samsom verantwoordelijk voor de verkoop. Uiteindelijk zijn ca. 1200 stemmachines aan rond 60 gemeenten verkocht.

In 1991 is de samenwerking met Samsom beëindigd en werd een samenwerking met het Bureau voor Verkiezingsuitslagen J.W. Groenendaal tot stand gebracht. Deze partner had ca. 350 van de toen rond 630 gemeenten als klant voor systemen t.b.v. de uitslagverwerking. Parallel hieraan werd Nedap's derde generatie stemmachines ontwikkeld. Verschillende modellen werden aan de Kiesraad werd getoond. De door de toenmalige staatssecretaris de Graaff-Nauta uitgesproken voorkeur voor een op het stembiljet gelijkende userinterface, gaf de doorslag voor de basis voor het uiterlijk van de huidige generatie Nedap stemmachines.

2. Was uw bedrijf betrokken bij het opstellen van de regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997? Zo ja, op welke wijze. Zo nee, had u op andere manieren contact met het ministerie van BZK (voorheen BiZa)?

Neen, overigens in 1989 bestond er al een Regeling goedkeuring stemmachines (zie bijlage 1). In 1990 werd door TNO in opdracht van BiZa een meer gedetailleerd rapport met concept criteria keuring stemmachines ontwikkeld. Op basis van dit rapport en enkele notities van Het Expertise Centrum, is door de Kiesraad de huidige Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997 verder vormgegeven.

Nedap had geen contacten met BIZA alleen met de Kiesraad. In 2005 werd de taak van het schouwen van nieuwe prototypes overgenomen door BZK, toen Nedap de eerste stemmachine met voorzieningen voor kiezers met visuele- en leesbeperkingen ter goedkeuring aanbood.

3. Kunt u kort toelichten hoe de manifeste marktpositie van Nedap (90%) tot stand is gekomen?

De Nedap stemmachine had bewezen de oplossing te bieden voor de altijd wederkerende problemen rond stemmen met 'papieren':

- onnodig veel ongeldige stembiljetten a.g.v. invulfouten door de kiezer, en
- onnauwkeurigheden bij de vaststelling van de uitslag a.g.v. frequent optredende telfouten bij het handmatig tellen.

De eenvoud in gebruik van de Nedap stemmachine zowel voor de kiezers als de leden van het stembureau met de meest uiteenlopende niveaus van affiniteit met techniek, en de hoge mate van bedrijfszekerheid onder uiteenlopende omgevingsomstandigheden hebben hiertoe bijgedragen.

Daarnaast bood de stemmachine een zeer betrouwbare oplossing voor het snel en efficiënt verwerken van de stemmen, (1 stemmachine i.p.v. 4 tot 5 stemhokjes per stembureau), en bepaling van de uitslag (binnen luttele seconden zijn lijst- en kandidaat-totale beschikbaar, i.p.v. uren na het sluiten van het stembureau). Dit laatste aspect werd van groter belang nadat de stembureaus langer open bleven.

Bovendien werd de noodzaak tot onnodige hertellingen volledig geëlimineerd, waardoor eventueel ontstane twijfels over de juistheid van de uitslagen opgeheven werd.

De samenwerking met het Bureau voor Verkiezingsuitslagen J.W. Groenendaal heeft ook in belangrijke mate bijgedragen tot het succes in de markt. De stemmachine en het systeem dat het administratieve proces rond de verkiezingen ondersteund werden optimaal op elkaar afgestemd. Hierbij was het van even zo groot belang een duidelijke en op de regeling goedkeuring stemmachines gebaseerde scheiding, en dus een fysieke en procedurele interface, van de beide systemen te definiëren. Primair hierbij was het uitgangspunt dat de stemmachine, onafhankelijk van de administratieve software, volledig bepalend is voor de juiste vastlegging en telling van de stemmen.

Tenslotte is door de gemeenten onderkend dat de Nedap stemmachine ook een zeer gunstige economische propositie is gebleken. Voor verdere onderbouwing t.a.v. gerealiseerde kosten besparingen en terugverdientermijnen wordt met nadruk verwezen naar het NVVB. (Zie pagina 3. ref. B2007/0015, brief NVVB aan commissie Korthals Altes).

4. Nedap heeft een groot aandeel van de Nederlandse markt voor stemmachines in handen. Deze, zoals sommigen dat noemen, welhaast monopolie positie is bijzonder. Kunt u aangeven hoe het ministerie van Binnenlandse Zaken door de jaren heen tegen deze positie heeft aangekeken? Zijn over deze positie discussies gevoerd en zo ja welke?

Met Nedap is daar weinig over gecommuniceerd. Indirect begrepen wij dat bij BiZa enige ongerustheid bestond of wij wel alles aan konden. Er is dan ook geijverd om ten minste twee leveranciers op de markt te houden.

5. Kunt u aangeven hoe de software van de stemmachines werkt? Hoe zijn stem- en telmachine gescheiden, op welke wijze wordt er geteld?

Het uitgangspunt van het Nedap stemmachineontwerp is gebaseerd op 'papieren' stemmen.

Het kiezerspaneel is het stembiljet, de knoppen zijn het rode potlood, de geheugenmodule is de elektronische stembus, het afsluiten van de stemmachine en afdrucken van de uitslag is analoog aan het omkeren van de stembus en het tellen van de inhoud.

De werking van de software kan het beste toegelicht worden aan de hand van een beknopte systeem-schets. Zie bijlage 2.

Het is beter te spreken over firmware i.p.v. applicatie software. Deze laatste software kan alleen werken in samenhang met een BIOS (machine firmware van de PC fabrikant) en standaard operating systems, zoals Windows, Apple of Linux.

De firmware bevat alle logica en machinecommando's die de stemmachine werking bestuurt. Een belangrijke eigenschap van firmware gestuurde apparaten is dat er geen andere applicaties gelijktijdig op de het apparaat de functionaliteit kunnen beïnvloeden. Om het apparaat anders dan bedoeld te laten functioneren, moet andere firmware fysiek in het apparaat ingebracht worden. D.w.z. componenten moeten fysiek uitgenomen en ingebracht worden. Teneinde dit onopgemerkt te doen moet naderhand dit proces wederom in omgekeerde volgorde herhaald worden.

Applicatie software gestuurde computers daarentegen, kunnen meerdere en verschillende functionaliteiten tegelijk ondersteunen, doordat verschillende applicatie software naast elkaar geladen kunnen worden. Daarnaast kan applicatie software met behulp van standaard commando's van het operating system zichzelf wissen, zonder tussenkomst van personen.

De firmware is modulair opgezet, waarbij iedere module een bepaalde deelfunctie van de stemmachine omvat.

Het kiezerspaneel bevat ruim 1100 knoppen met unieke coördinaten. In de uitneembare geheugenmodule moet een tabel worden geladen waarin de relatie wordt gelegd tussen iedere knop en de per verkiezing veranderlijke lijst/kandidaatgegevens. De firmware herkent iedere knopindruk en kan op deze wijze de relatie leggen tussen de ingedrukte knoppen en de relevante lijst/kandidaatgegevens, en deze gegevens dus ter verificatie door de kiezer naar het display sturen. Nadat de kiezer zijn/haar keuze bevestigd wordt de stem (=lijst/kandidaatgegevens) op 4 verschillende plekken in het geheugen random opgeslagen. Op deze wijze is de stem niet te relateren aan de volgorde van de afhandeling van de kiezers.

De firmware regelt dat de kiezer uitsluitend het aantal stemmen (doorgaans 1 stem) kan inbrengen waar hij recht op heeft. De stemmachine blokkeert na iedere stemhandeling, en wordt door de voorzitter van het stembureau middels een apart bedieningspaneel vrijgegeven voor de volgende kiezer. Op dit bedieningspaneel is een display waarin de firmware een teller per stemmer opgehoogd. Dit biedt de voorzitter de mogelijkheid om het aantal kiezers te vergelijken met het aantal uitgebrachte stemmen.

Na sluiting van de verkiezing kan de voorzitter via zijn bedieningspaneel de stemmachine in de functie-stand zetten, en vervolgens de stemmachine afsluiten voor verdere stemopname. De firmware schrijft een code naar de geheugenmodule waardoor geen stemmen meer opgeslagen kunnen worden. Onmiddellijk daarna wordt een module van de firmware geactiveerd die de in de geheugenmodule opgeslagen onderscheidenlijke stemmen (= lijst/kandidaatkeuzes) telt, en dit resultaat naar de machineprinter stuurt. Dit resultaat wordt door de voorzitter en overige leden van het stembureau beoordeeld en vergeleken met het totale aantal kiezers dat hun stem heeft uitgebracht. Als er geen bijzonderheden wordt

waargenomen wordt het geprinte resultaat ondertekend en toegevoegd aan het proces verbaal van het stembureau, en vormt zo de officiële uitslag.

De functies voor de registratie van de stemmen en de telling hiervan is dus volledig bepaald door de firmware van de stemmachine en is dus niet gescheiden.

Het stemgeheugen wordt voor het bepalen van een correcte voorlopige uitslag uit de machine gehaald en in het gemeentehuis door de verkiezingsambtenaar in een door Nedap specifiek daartoe ontwikkelde uitleeseenheid geplaatst. De relevante gegevens worden overgebracht naar een PC waarop de ISS software van het Bureau voor Verkiezingsuitslagen J.W. Groenendaal draait. Deze telt de stembureau-uitslagen bij elkaar op om tot de uitslag op gemeenteniveau te komen, maar kan de uitslag ook per stembureau in een rapport weergeven. Hierdoor kan dit resultaat weer met de door de stemmachine geprinte officiële uitslag per stembureau worden vergeleken.

Deze ISS software wordt ook gebruikt om per verkiezing de tabellen met de relatie tussen lijst/kandidaatgegevens en de knopcoördinaten naar de stemgeheugenmodules te sturen. Bij deze handeling registreert het ISS de unieke id's van alle gebruikte stemgeheugenmodule, en wijst deze toe aan ieder stembureau. Aan het eind van de verkiezingen worden alle modules ingelezen, en vindt er een controle op de juistheid en volledigheid van de unieke id's.

6. Mede door toedoen van de stichting 'wij vertrouwen stemcomputers niet' is het debat over de betrouwbaarheid van onder andere uw stemmachines aangewakkerd. Kunt u aangeven hoe u de commentaren op stemmachines in het algemeen en uw Nedap machine in het bijzonder ervaart waar het gaat om 'hertelbaarheid', controleerbaarheid, 'afluisterbaarheid' en 'betrouwbaarheid'?

Het is goed te constateren dat er zoveel aandacht voor stemmachines / verkiezingen is. Het gaat immers om onze democratie. Eventueel terechte kritiek dient gebruikt te worden om de verkiezingen te verbeteren en hiermede de integriteit van de overheid te versterken. Voor Nedap's positie aangaande de rol van 'wij vertrouwen stemcomputers niet' hierin wordt naar een afschrift van uitgave van Nedap's personeelsblad 'NedapPers' (bijlage 3) verwezen.

7. Nedap/Groenendaal is een internationale speler op de markt voor stemmachines. In Ierland zijn de Nedap-stemmachines uiteindelijk niet ingezet. Hoe heeft u de beargumentering van deze keuze ervaren? Heeft u over deze kwestie overleg gevoerd met de Nederlandse overheid? Zo ja, wat is daar besproken en zo nee, waarom dan niet?

Ruim 1000 Ierse type stemmachines van Nedap zijn in verschillende counties in Ierland tijdens een 2 tal verkiezingen ingezet. Het succes van de inzet van deze Nedap stemmachines, deed de Ierse overheid besluiten het aanvankelijke plan van geleidelijke invoering verspreid over verschillende jaren te verlaten. Aanvang 2003 besloot de Ierse overheid in 1 aanvullende order de totale behoefte (7500 stemmachines) voor het land ineens af te nemen.

Nadat alle stemmachines zijn afgeleverd besloot de Ierse overheid in maart 2004 onder druk van de oppositie een onderzoekscommissie in te stellen. In april 2004 gaf deze commissie aan onvoldoende tijd te hebben gehad om een afgewogen advies te geven over de inzet van alle machines tijdens de Europese

parlementsverkiezingen van juni 2004. Immers er diende voldoende tijd in acht genomen te worden voor de praktische voorbereidingen van deze verkiezingen.

Daarnaast omvatte het dossier onder andere documentatie over een periode van 2000 tot en met 2004, waarin de voorbereidingen voor de transitie van 'papieren' naar elektronische verkiezingen was voorbereid. Uiteraard was het onmogelijk om al deze documentatie in twee maanden tijd te analyseren.

De commissie heeft vervolgens bijna 2,5 jaar onderzoek gedaan, waarbij de systemen deels opnieuw door onafhankelijke testinstellingen zijn getest en onderzocht. Overigens andere onafhankelijke testinstellingen dan die de vereiste testen en onderzoeken in 2002 en 2003 voor de reeds verstrekte formele wettelijke overheidsgoedkeuring hadden uitgevoerd.

De conclusies zijn in het eindrapport van de commissie in juli 2006 gepubliceerd:

Tuesday, July 04, 2006 - The Commission on Electronic Voting has presented its second report to the Ceann Comhairle concerning its further work in relation to the secrecy, accuracy and testing of the chosen electronic voting system.

Summary Conclusion:

.....

Voting and Counting Equipment

The Commission can recommend the voting and counting equipment as follows:

The voting machine and related hardware components are of good quality and their design, which is based on voting systems that have been reliable in use elsewhere for some years, has also remained stable since their adaptation for use in Ireland. Subject to some minor security and usability enhancements, followed by extended and rigorous testing once they have been so modified, the voting machine and related components can be confidently recommended for use.

The embedded software of the voting machine is also of adequate quality, requiring only minor modifications followed by further analysis to confirm its reliability.

Voor het volledige rapport wordt verwezen naar:

The complete Report is available in the official website of the Commission:

http://www.cev.ie/htm/report/download_second.htm.

De commissie is verder van mening dat de administratieve software voor de voorbereidende processen en de uitslagbepaling (buiten de stemmachine) meer aanpassingen nodig heeft waardoor zij deze software niet voor gebruik kunnen aanbevelen.

Nedap heeft echter tot op heden geen mededelingen van de Ierse overheid ontvangen omtrent het voornemen hoe met het rapport, de conclusies en verdere aanbevelingen wordt omgegaan.

Tenslotte betreurt Nedap dat de Ierse overheid de inzichten van de commissie niet in de fasen van specificatie, ontwikkeling en testen (in de periode 2000 tot 2003) heeft betrokken zodat deze aanbevelingen integraal in het door de Ierse overheid gekozen systeem opgenomen had kunnen worden.

Er is geen overleg tussen Nedap en de Nederlandse overheid geweest over de Ierland situatie geweest. Vermoedelijk heeft de Nederlandse overheid ten tijde van Kamervragen over het zogenaamde 'Zerflow 1

rapport' direct met de Ierse overheid contact gehad. Of er communicatie is geweest na het verschijnen van het 'Zerflow 2 rapport', waarin alle bevindingen van het eerste rapport zijn herzien, is ons onbekend.

8. De Nedap stemmachines zijn ook in het buitenland populair. Kunt u ons iets vertellen over de landen waar u stemmachines nog meer worden ingezet? Waarom kiezen deze landen voor uw machine? Welke discussies voert u met deze overheden over 'betrouwbaarheid', 'af luisterbaarheid' en 'hertelbaarheid'?

Nedap stemmachines zijn in Duitsland, Frankrijk, Ierland, Noorwegen, Engeland, Italië, Polen en de Verenigde Staten ingezet.

Om de identieke redenen waarom onze stemmachines succesvol in Nederland zijn ingezet. De stemmachines lossen de traditionele problemen met 'papieren' verkiezingen op.

Daarnaast zijn in een groot aantal van deze landen ook op PC gebaseerde stemcomputers bekend. Zoals bekend kan in tegenstelling tot deze stem PC's, de volledige source code van Nedap stemmachines door de overheid aangewezen onafhankelijke en deskundige testinstituten volledig getest en beoordeeld worden op betrouwbaarheid.

Doorgaans stellen de overheden de regels en voorwaarden voor stemmachines op, en dient Nedap met het ontwerp en de verdere ontwikkeling van de stemmachines hieraan te voldoen.

Zoals eerder aangegeven in vraag 7. was in Ierland een commissie door de overheid ingesteld. Gedurende het onderzoek was een zeer intensieve communicatie. Alle concept hoofdstukken zijn aan Nedap voorgelegd met het commissie verzoek om commentaar te leveren. Daar waar naar het oordeel van de commissie relevant is Nedap's commentaar verwerkt in hun eigen rapportage, of integraal in bijlagen opgenomen.

Overigens ook de Ierse commissie heeft het fenomeen 'eavesdropping' (af luisteren) onderzocht, en is tot het oordeel gekomen dat dit voor de Nedap stemmachines geen issue zou zijn.

In de Verenigde Staten is teneinde tot een evenwichtige oordeelsvorming en totstandkoming van zowel de federale alsook de verschillende staats "Voting System Standards" inbreng en overleg met alle stakeholders, dus ook de systeemleveranciers, gestructureerd en geformaliseerd in verschillende organen, commissies en forums (NIST, EAC TGDC, public hearings etc.). Nedap heeft in verschillende commissies een bijdrage geleverd.

Na de 2^e Kamer verkiezingen op 22 november 2006, is Nedap op uitnodiging van de ministeries van binnenlandse zaken in Berlijn en Parijs verzocht een toelichting te geven op de ontwikkelingen in Nederland rond onze stemmachines. Deze bijeenkomsten waren informatief van aard

9. Hoeveel landen maken momenteel gebruik van een Nedap/Groenendaal stemmachine en hoe groot is het financiële belang daarbij?

De Nedap stemmachines zijn in bovengenoemde landen gebruikt. Het financiële belang is op marktgroep niveau binnen Nedap in absolute zin groot, echter op Nedap concern niveau matig. Daarnaast kent de business een cyclisch karakter. De marktgroep kent een basisbezetting van 15 personen terwijl in drukke perioden de bezetting kan uitgroeien naar 80 personen. Periodes met een bescheiden omzet kan regelmatig lang voortduren. Deze (volatiele) activiteit is uitsluitend in een gediversifieerd concern- en

internationaal verband verantwoord, d.w.z. gericht op duurzame continuïteit, uit te voeren. Andere markten hebben dan immers de mogelijkheid het cyclische effect te compenseren.

10. Hebt u wel eens overleg met uw concurrent Sdu? Hoe bespreekt u dan de gezamenlijke problematiek rondom stemmachines? Hoe heeft u de afkeuring van de NewVote ervaren?

Nee. Uitsluitend op verzoek van het ministerie van BZK is in de periode voor de laatste Tweede Kamerverkiezingen een plenair overleg geweest. Hierbij zijn naast de Sdu en Nedap, telkenmale vertegenwoordigers van de Kiesraad, TNO en verschillende directoraten van BZK aanwezig geweest (zie Notulen).

In een exemplaar van de 'NedapPers' (zie bijlage 3) treft u aan hoe Nedap de afkeuring van de NewVote heeft ervaren.

11. Wat is uw oordeel over de wijze waarop de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997 wordt uitgevoerd? Hebt u het idee dat de regeling nog adequaat is? Had u al eerder signalen dat de Regeling aanpassing behoefde? Wat zou er naar uw inzicht in ieder geval moeten veranderen (in de regeling, met het oog op de toekomst?)

De Regeling bestaat in zijn grondvorm sinds 1989 en heeft in de afgelopen periode bewezen in zijn grondvorm adequaat te zijn. Overigens hoewel sommige aspecten niet expliciet in de Regeling vermeld staat, worden deze in de praktijk door TNO wel getest. Zo wordt een source code beoordeling wel uitgevoerd, terwijl dat niet vermeld staat.

De regeling zou in onze beleving geflankeerd moeten worden door een aparte Regeling die de voorwaarden en eisen voor het beheer en de voorbereiding rond het gebruik (bij gemeenten en in stembureaus) van stemmachines voorschrijft.

De Regeling leunt volledig op het principe van een keuring en toezicht welke gedelegeerd is aan aangewezen onafhankelijke en deskundige instelling. De waarde m.b.t. het vertrouwen van dit oordeel valt en staat met het vertrouwen dat de samenleving in zo'n instelling heeft.

Deze methode is analoog aan de situatie in de luchtvaart. Het vertrouwen in de betrouwbaarheid en veiligheid van de vliegtuigen van bestaande (Airbus, Boeing, Bombardier, Embraer) en niet meer bestaande (Fokker, Dornier, Saab, DeHavilland etc.) vliegtuigbouwers wordt volledig ontleend aan het vertrouwen in bijvoorbeeld de RLD (JAA) in Nederland, en de beheersorganisaties van de luchtvaartmaatschappijen.

Indien de samenleving dit vertrouwen niet meer heeft dienen aanvullende of andere maatregelen genomen te worden. In een brief van 25 juli 2006 aan het ministerie van BZK heeft Nedap al enkele voorstellen gedaan (zie bijlage 4). Hierin hebben wij aangegeven dat paralleltesten en/of het toevoegen van een zogenaamde Voter verified paper audit trail mogelijkheden zijn. Tot nu toe hebben wij van de overheid hierop geen inhoudelijke reactie of een uitnodiging voor een discussie mogen ontvangen.

12. wat is uw oordeel over de handelwijze van het ministerie gedurende de laatste zeven jaar, toen het kiesBELEID steeds het belangrijkste onderwerp was (voorstellen voor nieuwe kiesstelsels, Kiezen op Afstand-project, richtlijnen Raad van Europa, wetsvoorstellen gekozen burgmeester, referendum etc. ...). Mocht alles zijn doorgegaan, dan had dit gevolgen gehad voor de stemmachines? Hoe waren toen uw contacten met het ministerie? Wat werd er feitelijk besproken?

De verschillende behoeften voor wijzigingen in de methode van stemmen of kiesstelsel, zijn in onze mening teveel vanuit het ICT invalshoek benaderd.

Wij hebben februari 2005 overleg met verschillende vertegenwoordigers van BZK en de Kiesraad gevoerd over de consequenties op de stemmachines van de invoering van het gemengd kiesstelsel en de gekozen burgemeester.

13. Wat is uw oordeel, mening in algemene zin over de handelwijze van het ministerie. toen deze zich geconfronteerd zag met nieuwe inzichten rondom het stemproces (onder meer naar aanleiding van de Stichting Gonggrijp, TV-uitzendingen van 1 Vandaag etc.).

Aanvankelijk zeer adequaat. In de eerste helft van juli zijn verschillende verkennende gesprekken met verschillende stakeholders door BZK gevoerd. Zo ook met Nedap. Na afloop van dit gesprek heeft Nedap schriftelijk met enkele adviezen en waarschuwingen gereageerd (zie onze brief in bijlage 4).

De redactie van Een Vandaag heeft op 26 juli onder valse voorwendselen een stemmachine van de gemeente Naarden ontvangen (wellicht een onderwerp voor de Raad voor de journalistiek) en doorgevoerd aan de actiegroep in Amsterdam. En de groep heeft vervolgens met zeer veel inspanning via het proces van "reversed engineering" de werking (van de firmware) van de Nedap stemmachine geanalyseerd. Dit vermoeden bestond bij Nedap al enige tijd.

Het heeft tot eind september geduurd voordat het ministerie de situatie op dezelfde wijze als Nedap had ingezien.

Daarna heeft het ministerie wederom zeer adequaat gereageerd. Waarbij in sommige situaties vaak het zekere voor het onzekere heeft geprevaleerd, waardoor sommige maatregelen achteraf gezien wellicht draconisch oogden.

Regeling goedkeuring stemmachines (Stcrt. 1989, 210)

23 oktober 1989/Nr. CW88/13/U77 Stafafd. Constitutionele Zaken en Wetgeving

De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken,

Gelet op artikel J 14, tweede lid, van het Kiesbesluit (Stb. 1989, 471);
Gezien het advies van de Kiesraad van 20 oktober 1989, nr. 4370;

Besluit:

Artikel 1

Een verzoek aan de minister van Binnenlandse Zaken om goedkeuring van een stemmachine van een bepaald merk en type wordt ingediend bij de Kiesraad.

Artikel 2

De verzoeker legt aan de Kiesraad een verklaring over van de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek TNO (hierna te noemen: TNO) dat het prototype van de stemmachine aan de in de Kieswet en het Kiesbesluit gestelde eisen voldoet en dat ook overigens niet van technische bezwaren is gebleken.

Artikel 3

De Kiesraad doet het verzoek om goedkeuring aan de minister van Binnenlandse Zaken toekomen, vergezeld van zijn advies en van de in artikel 1 bedoelde verklaring. De minister beslist omtrent de goedkeuring van het prototype en stelt de verzoeker van zijn beslissing in kennis. Van de goedkeuring van het prototype wordt in de Staatscourant mededeling gedaan.

Artikel 4

Voordat stemmachines, vervaardigd naar een goedgekeurd prototype, voor de verkiezingen worden gebruikt, worden zij aan een eindkeuring door TNO onderworpen. Daarbij wordt nagegaan of zij in voldoende mate met het prototype overeenstemmen.

Artikel 5

De eindkeuring bestaat uit de keuring van een exemplaar van de vervaardigde machines, gekozen uit een door verzoeker ter beschikking gesteld aantal van ten minste tien stuks.

Artikel 6

TNO doet van de resultaten van de eindkeuring mededeling aan de minister van Binnenlandse Zaken. De minister beslist omtrent de goedkeuring van de stemmachines en stelt de verzoeker van zijn beslissing in kennis. Van de

UITV. REGELINGEN EN CIRCULAIRES

goedkeuring van de stemmachines wordt in de Staatscourant mededeling gedaan.

Artikel 7

De minister van Binnenlandse Zaken kan bepalen dat een goedgekeurd prototype van een stemmachine of naar een goedgekeurd prototype vervaardigde stemmachines aan een herkeuring door TNO worden onderworpen:

a indien het gebruik van het type stemmachine tot bezwaren aanleiding blijkt te geven waardoor de goede gang van zaken bij de verkiezingen in gevaar wordt gebracht;

b indien zich omstandigheden voordoen die aanleiding geven tot twijfel of bij de verkiezingen gebruikte stemmachines in voldoende mate met het prototype overeenstemmen.

Artikel 8

TNO doet van de resultaten van een herkeuring mededeling aan de minister van Binnenlandse Zaken. De minister kan op grond van de resultaten van de herkeuring de goedkeuring van het prototype of van de stemmachines intrekken. De minister deelt aan de verzoeker of degene die in diens plaats is getreden, mee of hiertoe al dan niet wordt overgegaan. Van de intrekking van de goedkeuring wordt in de Staatscourant mededeling gedaan.

Artikel 9

De aan een keuring, een eindkeuring of een herkeuring verbonden kosten worden door de verzoeker of degene die in diens plaats is getreden, aan TNO vergoed.

Artikel 10

De beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken van 26 juli 1967, nr. B67/U 1728, inzake de goedkeuring van stemmachines (Stcrt. 153) wordt ingetrokken.

Artikel 11

Deze regeling treedt in werking met ingang van 1 november 1989.

Artikel 12

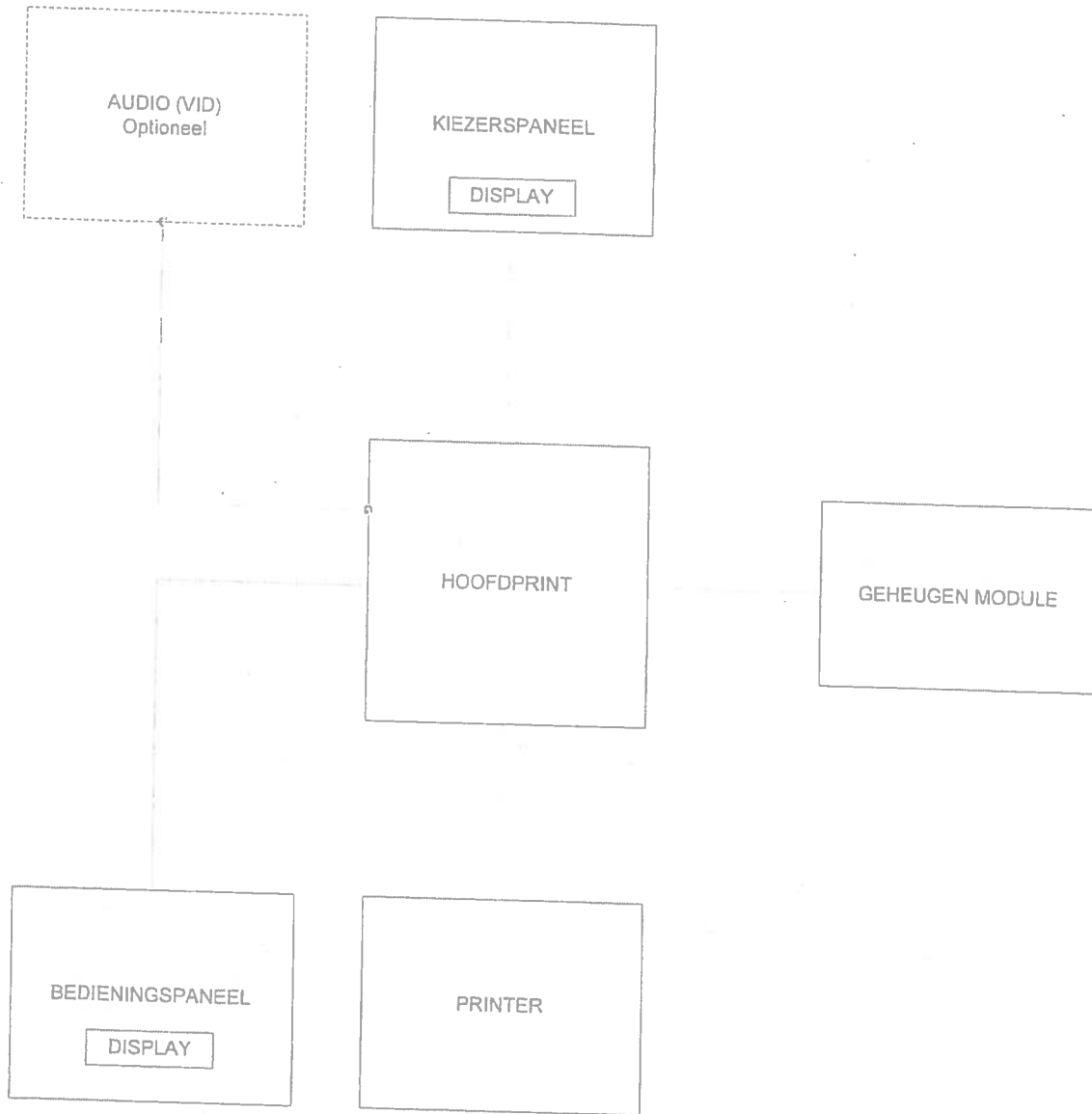
Deze regeling kan worden aangehaald als Regeling goedkeuring stemmachines.

De regeling zal in de Staatscourant worden geplaatst.

's-Gravenhage, 23 oktober 1989.

*De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken,
D. IJ. W. de Graaff-Nauta.*

STEMMACHINE

14 november 2006

STEMMACHINES

Het "elektronisch" stemmen heeft door de actiegroep "wij vertrouwen stemcomputers niet" de nodige aandacht gekregen. Op zich is dit een goede zaak.

De actiegroep stelt dat alle stemcomputers onveilig en niet betrouwbaar zijn. Het heeft er zelfs, tot onze teleurstelling, toe geleid dat de computers van de SDU op het laatste moment gediskwalificeerd werden voor de aanstaande verkiezingen.

Echter, nog teleurstellender was het afblazen van het kort geding tegen de staat over het inzetten van stemmachines voor de aanstaande verkiezingen.

Het is voor ons onbegrijpelijk dat zij dit doen. Volgens hun persbericht stellen zij de aanstaande verkiezingen niet te willen frustreren door het voeren van een kort geding tegen de staat. In datzelfde persbericht staat ook dat de actiegroep meent te hebben aangetoond dat alle bestaande stemcomputers onveilig zijn. Maar als de actiegroep dat werkelijk meent, dan had zij omwille van de democratie juist het kort geding door moeten laten gaan.

De groep heeft aangetoond dat met kwaadwillende intenties en strafbare handelingen de stemmachines "gemanipuleerd" of "afgeluisterd" kunnen worden. Dat is correct. Alles is te manipuleren.

Kwaadwillende intenties en strafbare handelingen zijn natuurlijk nooit uit te sluiten. Zeker niet in het licht van de huidige tijd. Het is dan ook goed dat aan nieuwe inzichten op het gebied van veiligheid en betrouwbaarheid de nodige aandacht wordt geschonken. Dat heeft bij ons de afgelopen jaren steeds de hoogste prioriteit gehad. De vraag blijft natuurlijk hoever moet je gaan. Nedap beschikt over diverse mogelijkheden voor encryptie, biometrie of andere geavanceerde technieken om het stemmen te beveiligen maar de vraag blijft of je daarmee de transparantie bevordert en het vertrouwen wint.

Al sinds vele jaren vragen journalisten en andere betrokkenen ons in hoeverre de stemmachines betrouwbaar werken en hoe wij zeker weten dat de uitgebrachte stem ook daadwerkelijk goed wordt geteld. En dat is een zeer terechte vraag. Een vraag die wij nog nooit uit de weg zijn gegaan en ook niet zullen gaan. Het moeilijke in de beantwoording is: hoe vind je een goed antwoord dat iedereen begrijpt en dat ook nog eens ondubbelzinnig het vertrouwen bevestigt. Dus niet een technisch antwoord dat alleen computerdeskundigen begrijpen maar een antwoord dat iedere burger begrijpt.

Wij zijn namelijk al jaren van mening dat, naast het testen van machines door onafhankelijke testinstellingen en een stelsel van toezicht door de overheid, maar één ding duidelijkheid kan verschaffen:

parallelverkiezingen

Dit houdt in: op de verkiezingsdag worden door de overheid of een onafhankelijke toezichthouder een aantal stemmachines uit willekeurige stembureaus worden gehaald. Op deze stemmachines worden, onder toezicht van camera's en een notaris, stemmen uitgebracht.

Gecontroleerd wordt van elke machine of de uitkomst overeenstemt met de stemmen die op die stemmachine zijn uitgebracht. Dit gebeurt gedurende de gehele verkiezingsdag.

nedap PERS

Op deze wijze worden de verkiezingen en de gebruikte middelen transparant gemaakt voor iedereen, deskundig of niet-deskundig. Wij vinden het betreuenswaardig dat dit nog steeds niet is uitgevoerd.

Ook wij als fabrikant van de machines hebben alle belang bij transparantie en vertrouwen in het gebruik van stemmachines of deze nu van Nedap zijn of een concurrent. Wij zullen ons daar, ook na de komende verkiezingen, voor de volle honderd procent in blijven zetten.

Bedankt!

Door alle commotie en aanvullende maatregelen hebben de medewerkers van de marktgroep Verkiezingssystemen een prestatie van formaat geleverd door alle machines op tijd gereed te krijgen voor de aanstaande verkiezingen.

Zij hebben in een paar weken tijd niet alleen de machines voorzien van extra beveiligingsmaatregelen maar ook nog eens de gedupeerde gemeentes geholpen die geen gebruik meer mochten maken van de Sdu machines.

Wij willen deze medewerkers ook op deze plaats bedanken voor hun enorme inzet. Zij hebben er voor gezorgd dat een record aantal gemeentes op Nedap stemt op 22 november 2006.

De directie.

Inmiddels verschijnen allerlei publicaties en een aantal daarvan wilden we u niet onthouden.

Wij vertrouwen stemcomputers wél, mits ..... Verkiezingen

Met stemcomputers is fraude mogelijk, maar om dat te omzeilen is er een betere methode dan terug te gaan naar stemmen met het rode potlood.

door David Feltkamp e.a.

We moeten weer met potlood en papier gaan stemmen, vindt Peter Koppers, een van de initiatiefnemers van de website www.wijvertrouwenstemcomputersniet.nl (Trouw, 8 juli). Het probleem is dat alleen software-experts de gebruikte stemcomputers kunnen controleren. En zelfs voor

Niemand is meer te porren om met de hand stemmen te gaan tellen

experts, 'kan dit een verdraaid lastig probleem zijn'.

Wij geven Knoppers daarin volledig gelijk. Inderdaad is het mogelijk om de programmeurs die software schrijven voor stemcomputers om te kopen (of dit gebeurt door een regeringspartij of een oppositiepartij, doet niet ter zake). Die programmeur zou er dan voor kunnen zorgen dat de stemcomputer een bepaalde partij meer stemmen toebeedelt dan er werkelijk ingetoetst zijn. Omdat stemmen per definitie geheim is, is er geen manier om te controleren of de uitslag die de stemcomputer aan het einde van de dag weergeeft, de juiste is.

De enige oplossing die Knoppers ziet, is om stemcomputers af te schaffen en weer met potlood en papier te gaan stemmen. De website ziet daar ook het nadeel van in: „Als we weer op papier gaan stemmen is dat natuurlijk naar voor alle dappere lieden die dan de stemmen weer met de hand moeten gaan tellen. Maar als je erover nadenkt is dat een kleine prijs voor verkiezingsuitslagen waarvan iedereen kan zien dat ze kloppen.”

Maar kunnen we niet met stemcomputers blijven stemmen, én verkiezingsuitslagen krijgen waarvan we vast kunnen stellen dat ze kloppen? Zonder dat we ons allemaal hoeven om te scholen tot software-experts? Ja, dat kan.

We stellen ons een fictieve gemeente voor met twintig stemlokalen. De dag voor de verkiezingen halen ze 22 stemcomputers uit de opslag: twintig voor de stemlokalen, en twee als reserve. Een onafhankelijke kiescommissie, samengesteld uit burgers, kiest uit die 22 computers de twintig die naar de stemlokalen gaan.

De resterende twee reserve-apparaten worden in een aparte ruimte gezet. Daar zitten enkele leden van de kiescommissie die de hele dag niets anders doen dan testen: stemmen invoeren in de test-stemcomputers en turven welke stemmen er ingevoerd zijn. Deze stemmen tellen uiteraard niet mee bij de verkiezingen, maar op deze wijze kan wel gecontroleerd worden of de uitslag die de test-stemcomputers aan het einde van de dag aangeven, overeenkomt met wat er geturfd is.

Mocht hier een afwijking geconstateerd worden, dan wordt er een software-expert bijgeroepen die de geïnstalleerde software controleert. Als blijkt dat er met de software geknoeid is, zijn de rapen gaar, voor zowel de frauderende programmeur als voor de frauderende politieke partij. Maar als het goed is, komt de lijst met ingetoetste stemmen gewoon overeen met de uitslag volgens de test-stemcomputer.

Eigenlijk is het net als met de alcoholcontrole van de politie. Omdat het onmogelijk is om alle automobilisten te controleren, worden er willekeurig controles uitgevoerd. De pakkans is relatief klein, maar als je gepakt wordt, zijn de gevolgen groot.

Toegegeven, het invoeren van teststemmen in die reservecomputers, een dag lang, is niet het meest spannende werk. Maar qua hoeveelheid werk is het niet te vergelijken met het handmatig tellen van die tienduizenden stemmen. Bovendien kan het testen meteen overdag gebeuren, tijdens het stemmen, en hoeft er niet 's nachts doorgewerkt te worden, zoals regelmatig gebeurde met het handmatig stemmen.

Natuurlijk denken ook wij nog met een zekere nostalgie terug aan het stemmen met potlood en papier. En wij vonden het ook helemaal niet erg om een paar dagen op de uitslag te wachten. Maar die tijd is voorbij, en we vrezen dat we nu, na het invoeren van de stemcomputers, niemand meer enthousiast krijgen om stembiljetten handmatig te gaan tellen. Wel kan de procedure doorzichtiger gemaakt worden. Als willekeurig gekozen stemcomputers getest worden door kiescommissies, vertrouwen wij de stemcomputers in de kieslokalen wél.

David Feltkamp is accountant en voorzitter van de PvdA in Amsterdam Oud-Zuid. **Jorrit Hazelhoff** is programmeur en werkt bij de Universiteit van Amsterdam. **Marijn Koolen** is programmeur en onderzoeker, gespecialiseerd in de werking van zoekmachines.

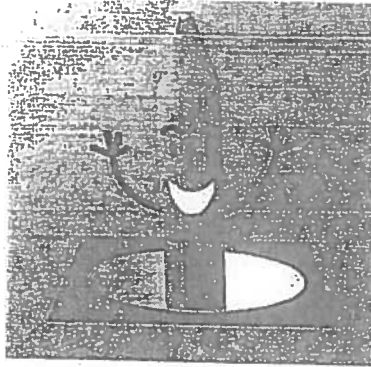
STEMBUS

SENEVIER
11-11-26

Potlood terug

Rel rond stemcomputers bewijst: betrouwbare verkiezingen kunnen niet zonder papier

Slechts enkele weken voor de verkiezingen van 22 november heeft VVD-minister Atzo Nicolai (Bestuurlijke Vernieuwing) zich genoodzaakt gezien om stemcomputers van de Staatsuitgeverij (Sdu) terug te trekken voor gebruik bij deze verkiezingen. Aanleiding is een onderzoek van de inlichtingendienst AIVD, dat liet zien dat het stemverloop tot op enkele

tientallen meters draadloos kan worden gevolgd. Het grondwettelijke stembusgeheim was niet voldoende gewaarborgd.

Tientallen gemeenten, waaronder Amsterdam, moeten op het laatste moment terugvallen op het aloude rode potlood. De gang van zaken leidt tot onrust rond de stembusgang en is daarom onverkwikkelijk. Het is terecht dat Nicolai de ambtenaren die hem en zijn voorganger Alexander Pechtold (D66) onvoldoende hebben geïnformeerd, ter verantwoording roept. Nicolai gaat na de verkiezingen bovendien een commissie instellen die gaat kijken hoe het verder moet met het gemechaniseerde stemmen. Dat is op zich al opmerkelijk, omdat er een Kiesraad is die die adviesrol hoort te vervullen, maar kennelijk ook onvoldoende heeft gefunctioneerd.

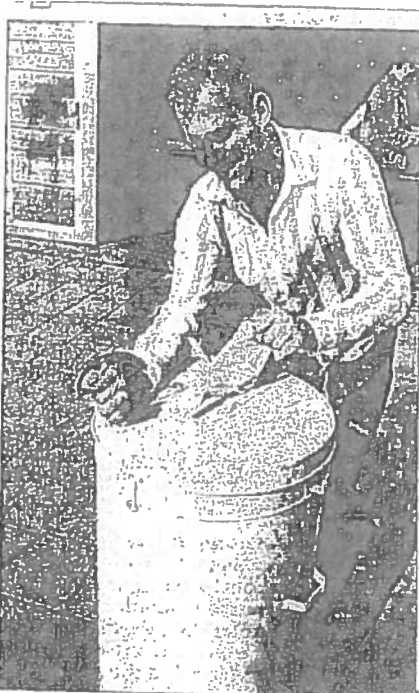
Met de late ingreep van Nicolai staat nog niet vast dat de verkiezingen volledig juist verlopen. Die zijn nooit waterdicht te maken, maar het functioneren van de parlementaire democratie staat of valt met het minimaliseren van de kans op fraude en op het doorbreken van het stembusgeheim. Geen loze zaak, gegeven de (justitiële) onderzoeken na de recente raadsverkiezingen in Landerd, Weert en de Amsterdamse deelgemeente Bos en Lommer.

Niet alleen met de nu afgewezen Sdu-computers was af luisteren en wellicht ook manipulatie met de stemmen mogelijk, dat geldt ook voor (een deel van) elders in het land gebruikte Nedap-computers. Computerstemmen leent zich veel gemakkelijker voor grootschalige manipulatie door kwaadwillenden dan het aloude potlood. De voorlopige conclusie moet zijn dat betrouwbare verkiezingen niet zonder papier kunnen: dan wel via het aloude stemformulier, dan wel door computerstemmen met een papieren bevestiging van elke computerstem.

Syp Wynia

• Slechts een paar maanden geleden deed de stad Amsterdam de voor altijd overtuigd geachte stembussen voor 25 euro van de hand. Nu doet de stad een beroep op kopers als deze om de bussen weer ter beschikking te stellen voor de komende verkiezingen.

FOTO
RICHARD
MOUW

No. 37.026 114de jaargang B

Rode potlood weer van stal

Van onze parlementaire redactie

DEN HAAG, dinsdag
Bij de komende verkiezingen zal in 35 gemeenten in ons land waarschijnlijk weer het aloude rode potlood ter hand moeten worden genomen. Stemmachines in die gemeenten, waaronder Amsterdam en Eindhoven, zijn afgekeurd.

De computers van fabrikant Sdu kunnen worden afgeluisterd en vormen daardoor een gevaar voor het stemgeheim.

AGUA Vertraging bij tellen verwacht

Actiegroep verzorgt stemreis naar potloodgemeenten

EDME KOORSTRA
UTRECHT

Actiegroep 'Wij vertrouwen stemcomputers niet' verzorgt tijdens de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november busreizen naar gemeenten, die enkel met papieren stembiljetten werken. Ze organiseren deze stemarrangementen voor mensen die geen vertrouwen hebben in de omstreden NEDAP-stemcomputers.

De actiegroep claimt dat met deze stemcomputers eerlijke en controleerbare verkiezingen niet te garanderen zijn. Door naar een van de tien gemeenten zonder stemcomputer te gaan, kunnen kiezers hun stem op papier uitbrengen.

Woordvoerder Rop Gonggrijp van de actiegroep bevestigt dat er voldoende interesse is voor de arrangementen.

'Papieren' stemmers kunnen in Groningen terecht in de gemeente Zuidhorn. In Friesland kunnen zij naar de gemeenten Leeuwarder-deel en Ooststellingervier. Wie in Noord-Brabant wil stemmen, kan terecht in Sint Anthonis, Schijndel en Oirschot.

Wie in Gelderland zijn stem wil uitbrengen, kan voor een papieren stem alleen terecht in Neerijnen.

Ouderwets stemmen.

De provincie Noord-Holland kent nog twee plaatsen waar met het potlood wordt gestemd: Schermer en Zeevang. In Zuid-Holland is dat nog mogelijk in Zoeterwoude.

Om in een andere gemeente dan waar je staat ingeschreven te mogen stemmen, heb je een kiezerspas nodig. Daarmee kun je in heel Nederland stemmen.

De pas bevat een gemeentestempel en een handtekening van de burgemeester. Hij is kosteloos op te halen bij het gemeentehuis of schriftelijk te bestellen.

MAANDAG 13 NOVEMBER 2006

FIN. DREKSLAD

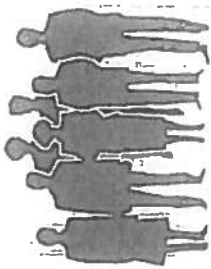
OPTIEK

Rel stemcomputers illustreert onmacht van politiek

Deze zomer trok een groep burgers die bezorgd is over de integriteit van de komende verkiezingen aan de bel. Vanuit hun deskundigheid stelden zij, ongevrraagd en onbezoldigd, de betrouwbaarheid van de stemcomputers ter discussie. Via alle denkbare media genereerden zij zo veel aandacht dat politiek en bestuurders wel in beweging moesten komen. De in het nauw gedreven minister van Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties Atzo Nicolai kon alleen door 'krachtig' optreden de aanzwellende crisis bezweren door 1200 stemcomputers af te keuren omdat het stemgeheim niet meer veilig bleek.

Vreemd, want in 2004 waren alle feiten al bekend. Op 30 april dat jaar publiceerde de Ierse regering een rapport over de betrouwbaarheid van 'electronic voting' na tests met de Nedap-stemcomputer. De bevindingen wierpen zo veel vragen op dat de Ieren besloten de kort daarvoor voor vijftig miljoen euro aangeschafte stemcomputers voorlopig niet te gaan gebruiken. Toch vreemd dat niemand in Den Haag zich toen afgevraagd

ZAKENKABINET » Herb Prooy

Politici kunnen de grote thema's van deze tijd niet aan. Waarom zou je nog gaan stemmen?

op wie er gestemd is. So what? Door deze affaire mogen nu één miljoen Nederlanders sweer met potlood en papier stemmen. Maar wie geeft deze stemmers de volledige garantie dat het papier of het potlood niet bewerkt is waardoor hun stem uiteindelijk blanco wordt, dat niet ergens een webcam hun kiesgedrag vastlegt, dat de stemcommissie aan het eind van de dag de stembus niet verwisselt, dat hun stem ook echt meegemeld wordt enzovoort. Ne, dunkt, bij deze wijze van stemmen is de kans op verkiezingsbedrog groter en eenvoudiger te realiseren dan bij gebruik van stemcomputers.

De manier waarop de politiek met deze rel is omgegaan, lijkt illustratief voor de huidige politieke cultuur. Het is een combinatie van aanvankelijke veronachzaming van bezorgde burgers, overgevoeligheid voor de media en vooral onkunde en onmacht om complexe problemen op te lossen.

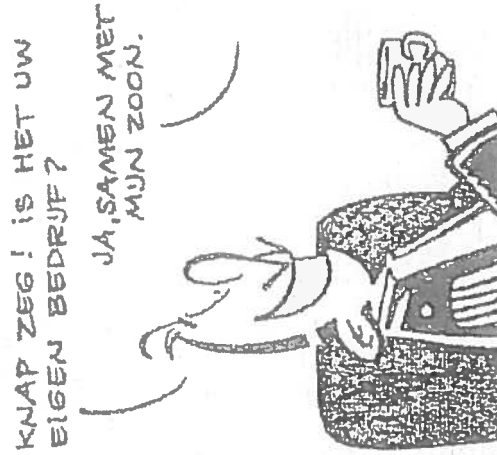
In voorgaande bijdragen in deze serie over de verkiezingen hebben mijn collega's een aantal in deze verkiezingen verkregen thema's van verschillende aard en

omvang aangekaart. Complexer en met meer impact dan het lullige voorval over de stemcomputer. Daarom is de juichstemming na het tv-debat tussen Wouter Bos en Jan Peter Balkenende dit het 'zo over de inhoud ging dan ook volkomen misplaatst. De enige controverse, over de hypotheekrenteaftrek, blijkt een achterhand thema. Tenminste als we de uitkomsten van het internetonderzoek 21minuten.nl mogen geloven. Ruim tachtig procent van de 170.000 deelnemers verwacht een ingreep in de renteaftrek en een verrassende zestig procent snapt dit ook.

De getaalde onmacht van de politiek om te gaan met de complexe problemen's van deze tijd is rondt sturend. In dat licht bezien is het vermeende probleem met de stemcomputers triviaal. Want waarom zou je überhaupt nog gaan stemmen?

Herb Prooy is bestuursvoorzitter van e-businesspromover Slicmax. Dit is het slot van een reeks over de verkiezingscampagne. Zie voor eerdere publicaties van de zea leden van het Zakenkabineet: www.fid.nl/zakenkabineteet. Reacties kunt u sturen naar zakenkabineteet@fid.nl.

door Jesse van Muylwijl

De rechter

NRC 2-11-06

IK@NRC.NL

Potlood

Het blijkt dat de papieren stem nog makkelijker te manipuleren is dan het elektronisch stemmen. Niet alleen de technuten, maar bijna iedereen kan dit doen: neem een groen potlood mee van huis, stem, neem hier rode potlood mee

en laat het groene liggen. Elke volgende kleurenblinde, zo'n 3 procent van de bevolking, heeft niets in de gaten en brengt een ongeldige stem uit. Omdat er stemgeheim is, kan ook niet worden gecontroleerd wie het potlood vervangen heeft. Het is aan de minister Atzo Nicolaï om het rode potlood af te keuren.

RIJKERT VLASBLOM

 Bijdragen van lezers zijn welkom via www.nrc.nl/ik

AD

7-10-06

Vincent Bijlo

De stemmachine

Oei, onze democratie is in gevaar. Het kiesgeheim is niet geborgd, vindt een aantal mensen dat graag stemcomputers uit elkaar haalt om te bewijzen dat ze niet veilig zijn.

Het zit zo. De stemcomputer zendt een radiosignaal uit. Dat kun je opvangen met een politicscanner. Het signaal bestaat uit een aantal piepjes. Die kun je horen via die scanner. Als mensen op het CDA stemmen, dat gebeurt zo af en toe, per ongeluk, dan hoor je een heel raar piepje, vanwege het streepje op de e van Appel. Geen enkele andere partij heeft zo'n streepje. Dat mag natuurlijk niet, volgens de mensen die het leuk vinden om stemcomputers uit elkaar te halen. We moeten terug naar het potlood, vinden ze.

Ik heb een keer een tijdje naast een stemhokje staan

luisteren, toen we nog met potlood stemden. Ik kon aan de manier van rood kleuren van het vakje precies horen wat mensen stemden. VVD'ers kleurden zwierig, uit de losse pols, joviaal. CDA'ers produceerden een beverig gekras. PvdA'ers braken vaak de punten van de potloden, zo trots en vastberaden kleurden ze. Al ik geen geluid uit het stemhokje hoorde, terwijl er iemand aan het stemmen was, wist ik zeker dat hij of zij D66 had gestemd.

Je kunt, volgens de onderzoekers, de stemmachine makkelijk manipuleren en hij is niet beveiligd. Maar potlood, was dat niet uit te gummen? Misschien is het het beste als we op 22 november stemmen met de eenarmige bandiet. Gewoon, een ruk aan de hendel, en dan maar kijken wat de fruitauto-maat voor ons land in petto heeft.

BN DeStem

07-11-2006

Fouten bij stemmen met biljet

Dinsdag 7 november 2006 - BREDA - De verkiezingsuitslag in Drimmelen, Geertruidenberg en in Tholen zal minder nauwkeurig zijn dan in andere West-Brabantse en Zeeuwse gemeenten. Dat blijkt uit onderzoeken van het ministerie van Binnenlandse Zaken en stemmachinefabrikant Nedap.

In die drie gemeenten en in nog 21 andere - waaronder Amsterdam - moet op 22 november worden gestemd met het rode potlood. Hun (Sdu-)stemcomputers zijn afgekeurd omdat die prijs kunnen geven op welke partij iemand heeft gestemd.

Onnauwkeuriger

Het ministerie en Nedap beschikken over cijfers waaruit blijkt dat het tellen van 'ouderwets' uitgebrachte stemmen onnauwkeuriger verloopt dan bij gebruik van stemcomputers. „Bij handmatig tellen gaat altijd wel wat mis“, zegt een woordvoester van het ministerie. „Als bijvoorbeeld de uitkomst bij een bepaald stembureau nog eens wordt nageteld, is er altijd een verschil.“

Ander probleem is de geldigheid van de stemmen. „Bij het invullen van een stembiljet kan er van alles misgaan“, zegt Mathijs Schippers van Nedap. Er kan op het biljet geschreven zijn, of een al rood gemaakt hokje wordt doorgehaald en een ander ingevuld, noem maar op. „Bij een stemcomputer heb je op een knopje gedrukt. Die stem is altijd geldig“, aldus Schippers.

Vershil

Zijn bedrijf berekende dat de onnauwkeurigheid bij schriftelijk stemmen tussen drie en zes procent ligt. Het ministerie houdt het op één procent. Dat lijkt verwaarloosbaar. „Maar het kan bij een close finish net het verschil zijn“, zegt Schippers.

Hij noemt als voorbeeld de Duitse verkiezingen. „Het verschil tussen Merkel en Schröder was iets van 0,8 procent. Het bleek dat 3,3 procent van de stemmen ongeldig was door verkeerd ingevulde biljetten. Had Duitsland met alleen de computer gestemd, dan was de uitslag misschien heel anders geweest.“

„Mochten bij ons Balkenende en Bos dicht bij elkaar eindigen, dan kan de onnauwkeurigheid in de gemeenten waar handmatig is gestemd, net het verschil maken“, aldus Schippers.

<http://www.bndestem.nl/binnenland/article805732.ece>

Security Systems

Management Info Systems

Election Systems

Electronics, Metal and Plastic

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving
t.a.v. [REDACTED]
Postbus 20011
2500 EA DEN HAAG

Groenlo, 25 juli 2006

Betreft: Vertrouwen in verkiezingssystemen in Nederland

Geachte heer [REDACTED]

Naar aanleiding van het oprichten van de groep wijvertrouwenstemcomputersniet.nl en het Wob verzoek van de initialiefnemer van deze groep, betreffende de gegevens van de Nedap verkiezingssystemen en stemmachines in het algemeen, hebben wij op 20 juli 2006 een bespreking gehad. Het doel van de bespreking was gericht op het uitwisselen van gedachten over de noodzaak en de wijze waarop korte en lange termijn maatregelen geïnventariseerd en genomen zouden moeten worden. Maatregelen die zich richten op het handhaven en indien mogelijk het verbeteren van het intrinsieke en/of het door de kiezers gepercipieerde vertrouwen in verkiezingssystemen.

Ter inleiding is gesteld dat de recente gebeurtenissen zoals de vuurwerkramp in Enschede en de brand in Volendam, ertoe heeft geleid dat de publieke opinie in de vanzelfsprekendheid van het geloof in de betrouwbare overheid sterk is veranderd. Hierdoor wordt het tot nu toe gevoerd beleid m.b.t. elektronische stelsystemen, waarbij een door de overheid aangewezen keuringsinstelling een typekeuring uitvoert in combinatie met periodieke keuringen kritisch beoordeeld.

Een toenemende roep om openheid van gegevens betreffende verkiezingssystemen is het gevolg. De aanvragers van het Wob verzoek claimen het systeem te willen en kunnen beoordelen. Het is echter te verwachten dat er discussie ontstaat over de gekozen oplossingen die het vertrouwen van grote delen van de kiezerspopulatie, die niet over de vereiste kennis beschikt, mogelijk ondergraven.

Zo wordt door het, in het kader van de Wob verzoek, openbaar maken van de bij u aanwezige fragmentarische TNO testrapporten, een incompleet beeld gegeven van het systeem. Deze, al dan niet rechtmatig, bij de overheid nog aanwezige vertrouwelijke TNO testrapporten hebben betrekking op keuringen van aanpassingen van de verschillende type stelsystemen, zonder de basiskeuringen van het typeontwerp. Daarnaast heeft TNO de rapporten nooit voor een breed publiek opgezet, en verondersteld bij de lezer een gedetailleerde inhoudelijke kennis van de Nedap stelsystemen en de geldende wet en regelgeving.

Ondanks dat mijns inziens voldoende gronden aanwezig zijn de testrapporten, welke vertrouwelijke test- en fabricagegegevens bevatten, niet openbaar te maken, hebben wij een afschrift mogen ontvangen van een besluit van de overheid het Wob verzoek op dit onderwerp te honoreren. Wij zien ons dan ook genoodzaakt alle testrapporten te publiceren, zodat een beter en meer volledig beeld geschetst wordt.

Specials
N.V. NedapLabsch
Apparatenfabriek Nedap
P.O. Box 105
NL-7140 AC Groenlo
NL-7140 AC Groenlo

Tel: (0)544 46 13 43
Fax: (0)544 46 27 46
E: info-specials@nedap.com
Handelsregister: 08015076

Publicatie van deze gegevens ondermijnen echter de veiligheid van het huidige verkiezingssysteem. Immers geheimhouding van de technische gegevens vormt op dit moment de belangrijkste waarborg tegen fraude door middel van manipulatie van verkiezingssystemen in Nederland.

Het is in de ontstane situatie daarom niet alleen wenselijk, maar zelfs noodzakelijk geworden, aanvullende maatregelen te nemen de verkiezingssystemen tegen onopgemerkte manipulatie te beschermen en zo het vertrouwen in het gebruik van deze systemen te verantwoorden.

Wij adviseren met klem op korte termijn de volgende maatregelen te nemen:

1. Vóór publicatie van enig testrapport dienen alle stemmachines deugdelijk verzegeld te worden. Uitstel van publicatie kan verkregen worden op grond van artikel 10 van de Wob. Wij wijzen hierbij op de analogie met het project kiezen op afstand waarbij uit publicaties bekend is dat de open broncode van de applicatie van Logica CMG voor Internet stemmen voor kiezers in het buitenland om deze reden pas na de verkiezingen werd vrijgegeven.
2. Gemeentes dienen erop gewezen te worden dat indien de verzegeling wordt verbroken de machines niet meer gebruikt kunnen worden voor verkiezingen.
3. Gemeentes dienen erop gewezen te worden dat er een zeer restrictief beleid gevoerd dient te worden wat betreft de afgifte of het uitleen van machines aan derden.
4. De leden van het stembureau zullen een protocol moeten ondertekenen waaruit blijkt dat zij de verzegeling aan het begin van de verkiezingsdag en na afdruk van de uitslag hebben gecontroleerd en hebben geconstateerd dat deze niet beschadigd is.

Vooruitlopend op een uitnodiging voor een bespreking over maatregelen voor de lange termijn stellen wij voor het volgende in overweging te nemen:

1. Aanpassen van de firmware in de stemmachine zodat meer rapporten kunnen worden afgedrukt, beoordeelt, geparafeerd en opgenomen in het procesverbaal.
Te weten:
  - a. De "open poll statement", waarbij versie en checksums van de firmware, nummer van het stemgeheugen, nummer van het stem geheugen, de configuratie met posities van keuzes en kandidaat namen respectievelijk referenda keuzes worden afgedrukt met de aanduiding dat er met nul keuzes wordt gestart.
  - b. Event log, waar o.a. het aantal keren dat de machine is opgestart of gereset (draaien van de sleutel) wordt gerapporteerd. Deze functie was tot nu toe alleen beschikbaar in de service stand.
  - c. De mogelijkheid om elke uitgebrachte stem in willekeurige volgorde (bewaren van het stemgeheim) af te drukken, teneinde een eventuele hertelling mogelijk te maken.
2. Het onder toezicht van een onafhankelijke getuige opnieuw laden van deze firmware in alle stemmachines en het opnieuw verzegelen van alle machines waarbij e.e.a in een protocol wordt vastgelegd ("Witnessed build" methode).

Bovenstaande voorstellen richten zich op het vertrouwen dat alle machines van 'authentieke' firmware zijn voorzien. Om daarnaast aan te tonen dat deze firmware ook in alle configuraties juist registreert en de uitslag bepaald stellen wij de volgende alternatieven voor:

1. De "Feltkamp" methode, hierbij wordt 10% van elke in het veld operationele configuratie op de verkiezingsdag uitgewisseld en onder toezicht getest door het ingeven van stemmen in het ritme en aantal zoals dit ook bij de echte verkiezing gebeurd. Deze handelingen worden op video vastgelegd zodat gecontroleerd kan worden dat de registratie en uitslagbepaling juist is.

2. Alle machines worden voorzien van een voor de kiezer zichtbare audit printer. Na elke keuze wordt de auditprint automatisch afgeknipt en in een afgesloten en verzegelde container opgeslagen. Hierdoor blijft het kiesgeheim bewaart en kunnen de stroken auditprint gebruikt worden voor het controleren van de machines in geval van twijfel.
3. Een combinatie van bovenstaande methodes:
  - a. Het voorzien van 10% van de in het veld aanwezige configuraties van een audit printer, waarbij alle systemen van een aansluiting zijn voorzien die of op een dummy printer of op een echte printer is aangesloten.
  - b. Als a., echter inspectie ploegen brengen onder controle van camera's testsets van keuzes in die later op de uitslag in mindering worden gebracht.
  - c. Alleen printers aansluiten op de uit het veld genomen machines welke de keuzes afdrukken in de volgorde waarin zij gemaakt zijn op een continue rol. Hierdoor wordt door middel van deze audit trail de controle op de goede werking van de machine aanmerkelijk vereenvoudigd.

Wij vertrouwen erop met het bovenstaande een positieve bijdrage geleverd te hebben in het behouden en versterken van het (gepercipieerde) vertrouwen van de kiezers in verkiezingssystemen in Nederland en zien uit naar de vorming van de werkgroep waar een en ander in detail kan worden uitgewerkt.

Hoogachtend,

[Redacted signature]

[Redacted name]

✓ Nedap Election Systems
N.V. Nederlandsche Apparatenfabriek

CC:

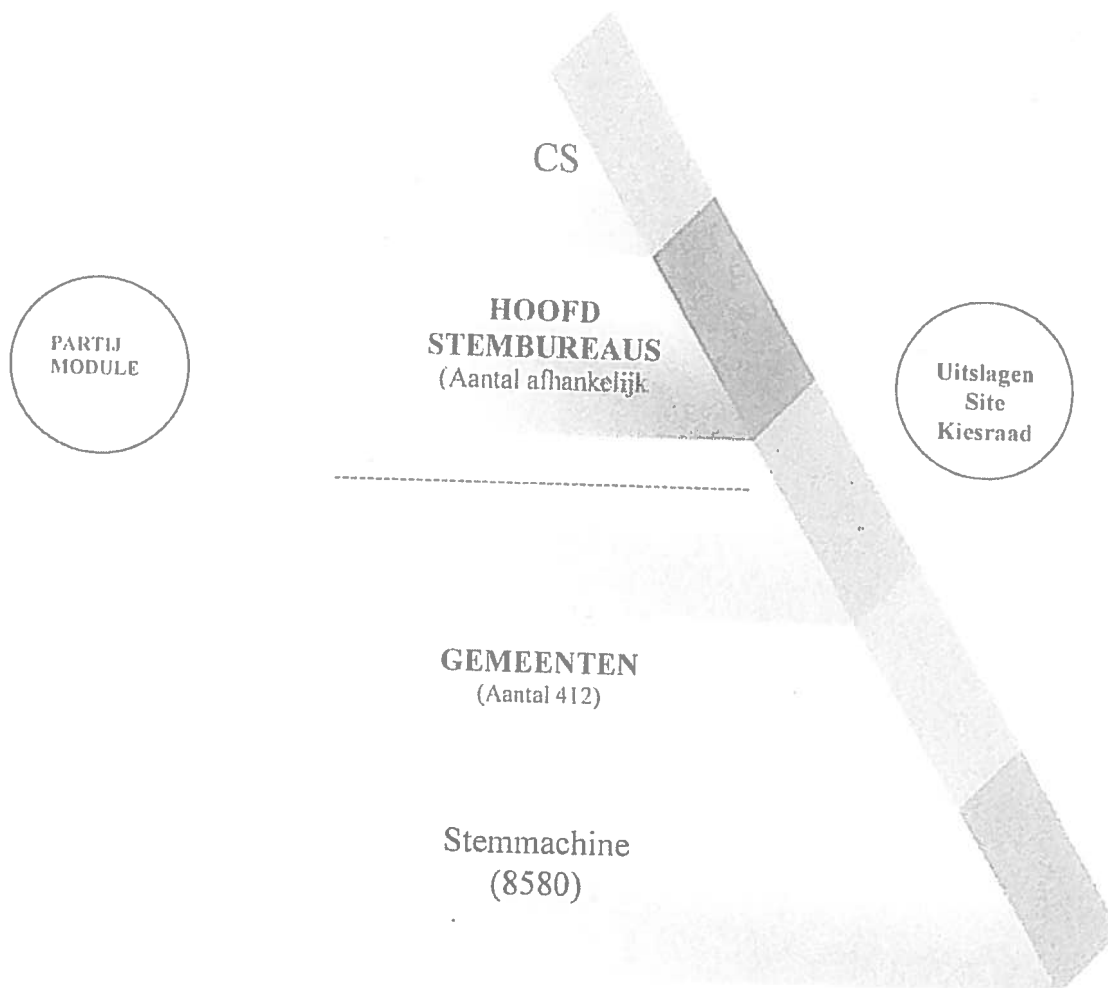
[Redacted] (Ministerie van BZK)

[Redacted] (Nedap Election Systems)

Nadere uiteenzetting NEDAP/Groenendaal

Software NEDAP/Groenendaal Integraal Stem System (ISS)

Landelijke – en Provinciale verkiezingen

Software op drie niveaus:

- Centraal Stembureau
- Hoofdstembureau
- Gemeenten

Bureau voor verkiezingen

Tevens is er nog een programma voor het berekenen van de 1^e Kamer verkiezing (t.b.v. Kiesraad).

Deze wordt gekozen vanuit de provinciale staten, na 7 maart a.s.

De Partijmodule is te downloaden voor politieke partijen via de website www.kandidaatstelling.nl.

Hiermee kunnen de politieke partijen (afhankelijk van de verkiezing per hoofdstembureau) de kandidatenlijsten opmaken en de benodigde formulieren aanmaken. Aanlevering van de kandidaatgegevens aan hoofdstembureaus vindt zowel op papier als elektronisch plaats.

Op gemeentelijk niveau is de software in te zetten voor gemeentelijke verkiezingen, referenda en OR verkiezingen.

Software is zowel te gebruiken voor gemeenten, die 'handmatig' als 'elektronisch' stemmen.

Gemeenten hebben een licentie voor het gebruik van de gemeentelijke software. Software voor hoofd – en centraal stembureau, 1^e kamer en partijmodule zijn 'gratuit' ter beschikking gesteld aan BZK, Kiesraad, de provincies (Centraal – en Hoofdstembureaus) en de politieke partijen.

Het gehele proces van de verkiezingen wordt ondersteund door processen-verbaal op papier. Een voorbeeld van een 2^e kamerverkiezing.

- Politieke partijen downloaden de partijmodule. Aardig voorbeeld is de ChristenUnie. Deze partij heeft een hele uiteenzetting en handleiding op de website staan.
Zie <http://www.christenunie.nl/nl/page/7089>.
Politieke partijen kunnen de vereiste formulieren (H1, H3 etc) afdrukken en inleveren bij de hoofdstembureaus. Tevens vindt de aanlevering elektronisch plaats en kan ingelezen worden door de ISS software (hoofdstembureau). Controle na het inlezen van de kandidatenlijsten vindt plaats op basis van de ingeleverde formulieren.
- Hierna worden de kandidatenlijsten opgemaakt door het hoofdstembureau (zie Kieswet). Hierna vindt elektronische overdracht plaats naar het programma centraal stembureau (Kiesraad).
- Het maken van de Huis-aan-huis biljetten, stembiljetten (handmatige gemeenten) en de stemvellen (stembiljet voor de stemmachine).
Realiseer dat bij gemeentelijke verkiezingen dit meer dan 400 verschillende soorten zijn!
De hoofdstembureaus versturen langs elektronische weg de gegevens naar de drukker. De drukker heeft van ons programmatuur verkregen (APPLE) om de gegevens volledig automatisch samen te stellen.

Hoofdstembureaus ontvangen een drukproef retour, welke vergeleken wordt met de ingeleverde kandidatenlijsten. Dan vindt er een eventuele 'correctieslag' plaats.

Uiteindelijk resulteerde dit in de productie tijdens de laatste 2^e kamerverkiezing van 6 miljoen huis-aan-huis-biljetten (aan gemeenten) en 9.000 stemvellen in 26 verschillende soorten (gemeenten met 2^e kamer en herindelingsverkiezingen).

- Vervolgens wordt door NEDAP/Groenendaal aan de hoofdstembureaus en de gemeenten, zowel de software als de kandidatenlijsten aangeleverd. Ter controle vergelijken de gemeenten de ingelezen kandidatenlijsten met de aangeleverde Huis-aan-huis biljetten. Tevens staat op het stemvel het betreffende hoofdstembureau vermeld, waaronder de gemeente valt. Dit ter extra controle.
- Anderhalve week van te voren gaan de gemeenten (met stemmachines) de stemgeheugens programmeren ('nationale programmeerdagen'). Dan dient het geprogrammeerde stemgeheugen op de stemmachine vergeleken te worden met het stemvel (iedere kandidaat). Indien dit juist is, dan wordt de gehele programmering afgewerkt.

Ter controle dienen dan de gemeenten afschriften te versturen naar NEDAP/Groenendaal. Wij kijken mee 'op afstand'. Indien er onregelmatigheden geconstateerd worden, dan wordt dit teruggekoppeld naar de gemeenten.

- Vervolgens de dag der verkiezingen.

De zogenaamde 'Verkiezingswacht (80 medewerkers)' staan in het land paraat met reserve materiaal voor eventuele storingen.

In Groenlo is een coördinerende centrale helpdesk ingericht.

's Avonds na het sluiten van de stemlokalen wordt de stemmachine afgesloten.

De leden van de stembureaus drukken de uitslag af. De papierenuitslag maakt onderdeel uit van het procesverbaal N10-3.

Vervolgens worden allereerst de stemgeheugens naar het centrale inleverpunt gebracht. Het procesverbaal N10-3 volgt later langs gescheiden weg.

De stemgeheugens worden ingelezen in ISS.

Resultaten van de ingelezen stemgeheugens worden later vergeleken met de ingelezen uitslag in ISS.

- Nadat alle geheugens zijn verwerkt wordt het procesverbaal N11 opgemaakt (de uitslag per gemeente). Ook in elektronische vorm. De dag na de verkiezingen worden de gegevens aangeleverd aan de hoofdstembureaus. De elektronische aanlevering wordt ingelezen in het hoofdstembureau programma. De uitslag wordt vergeleken met het procesverbaal N11.

- Het hoofdstembureau maakt vervolgens het procesverbaal O3 op. Tevens wordt een elektronisch bestand aangemaakt. Vrijdag na de verkiezingen worden de processenverbaal ingeleverd bij de Kiesraad. Hier worden de bestanden ingelezen in ISS voor het Centraal stembureau. Na het inlezen worden de uitslagen vergeleken met de procesverbalen.

Indien akkoord, dan wordt het uiteindelijke procesverbaal P22-1 opgemaakt.

- Vervolgens wordt de uitslagensite <http://www.verkiezingsuitslagen.info/>

door ons – in het weekeinde – gevuld. Dit zijn de uitslagen vanuit het
hoofdstembureau programma (uitslagen per gemeente).

Hiervan wordt ook een publicatie gemaakt door de Kiesraad, dit ter vervanging
van de publicatie van het CBS.

- Daarna vragen wij onze ISS klanten nog de uitslag per gemeente. Dit is de uitslag
per gemeente per stemlokaal. De politieke partijen hebben hiervoor
belangstelling.

Het geheel van het proces wordt ondersteund door de gebruikelijke bulletins.
Deze zijn ook in te zien op onze website www.election.nl onder de kop
'Verkiezingsbulletins'.

NEDAP Groenendaal
Bureau voor verkiezingen

NEDAP – Groenendaal, Bureau voor verkiezingen
Postbus 105
7140AC Groenlo

Tel: 0544 465656
Fax: 0544 466007

7

Commissie
Besluitvorming
Stemmachines

Kalvermarkt 53
Forumgebouw

Postbus 20011
2500 EA Den Haag

's-Gravenhage, 12 maart 2007

Bezref: vragen tijdens de commissie Hermans/van Twist

Zeer geachte heer Kummeling,

Naar aanleiding van de maatschappelijke en politieke discussie over de betrouwbaarheid van stemmachines, heeft de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, mr. A. Nicolai besloten, twee onafhankelijke, externe commissies in te stellen. De commissie Korthals Altes beziet voor de toekomst de inrichting van het gehele verkiezingsproces.

De commissie Hermans/Van Twist heeft als opdracht na te gaan hoe in het verleden de besluitvorming over het onderwerp 'stemmachines' is verlopen en meer in het bijzonder hoe de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines tot stand is gekomen en welke rol de keuringsinstanties, de Kiesraad en de fabrikanten en leveranciers daarbij hebben gespeeld. De instellingsbeschikking van de commissie-Hermans/Van Twist is bijgevoegd.

In dat kader houdt de commissies en haar secretariaat een groot aantal gesprekken met betrokkenen in het verleden, waaronder de oud-voorzitter, oud-leden en oud-secretarissen van de Kiesraad. Voorts heeft de commissie honderden documenten bestudeerd, waaronder de adviezen van de Kiesraad over het onderwerp 'stemmachines c.a.'.

Er resteren twee vragen waarop de commissie gaarne van u, indien mogelijk binnen een afzienbare tijdspanne, een antwoord ontvangt:

1. in de beantwoording van de Kamervragen Duijvendak/Geerkens heeft de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties op 12 maart jl. de commissie gevraagd de contacten tussen het ministerie, de Kiesraad en Groenendaal Bureau voor Verkiezingen te beschouwen. De commissie is bekend met de adviezen die de Kiesraad aangaande de quasi-monopoliepositie van 'Groenendaal' alsook met het gegeven dat de heer Groenendaal naar eigen zeggen op korte termijn met pensioen gaat. De vraag van de commissie ziet op een andere hoedanigheid van de Kiesraad, namelijk die van centraal stembureau bij de verkiezingen voor de leden van Tweede Kamer, Eerste Kamer en het Europees Parlement. Het centraal stembureau fungeert dan als opdrachtgever aan opdrachtnemer 'Groenendaal' ten aanzien van de uitslagberekenningsprogrammatuur. Welke activiteiten heeft de Kiesraad in die hoedanigheid ondernomen om de continuïteit van elektronische berekening van de uitslag en zetelverdeling te garanderen? Is er gezocht naar andere leveranciers? Is er een marktconsultatie uitgevoerd? Is ooit aanbesteding overwogen? Zijn er mogelijk andere activiteiten verricht?
2. Is de vraag of stemmachines zowel in functionele als in integrale zin veilig en betrouwbaar zijn onderwerp van gesprek geweest tijdens vergaderingen van de Kiesraad (ca. vanaf 1988)? De commissie zou gaarne afschriften van die verslagen ontvangen waarin deze vraag bevestigend wordt beantwoord. Het gewezen lid van uw raad, de heer [REDACTED] meent zich te kunnen herinneren zelf die vraag meermalen te hebben opgeworpen, maar kan terzake geen documentatie overleggen.

Uw antwoord ziet de commissie zoals gezegd gaarne op korte termijn tegemoet. U kunt uw antwoord richten aan de secretaris van de commissie, [REDACTED], 070 - [REDACTED]. Voor nadere informatie over het onderzoek van de commissie kunt u zich eveneens tot de secretaris wenden.

Floogachtend,

[REDACTED]

drs. L.M.L.H.A. Hermans
Commissie Besluitvorming Stemmachines

KIESRAAD

Commissie Besluitvorming Stemmachines
T.a.v. drs. L.M.L.H.A. Hermans
d.t.v. de heer [REDACTED] secretaris
Postbus 2001
2500 EA 's-Gravenhage

Onderwerp
uw brief van 12 maart jl.

Zeer geachte heer Hermans,

Hierbij bericht ik u dat uw brief van 12 maart jl. - die bij het secretariaat van de Kiesraad op 14 maart jl. aankwam - in goede orde is ontvangen. In deze brief stelt u mij enkele vragen over stemmachines en stemmachineleveranciers.

Uw eerste vraag zal op korte termijn, binnen ongeveer een week, kunnen worden beantwoord.

Vanzelfsprekend werk ik ook graag mee aan uw tweede verzoek. Beantwoording van deze vraag op de door u gevraagde korte termijn is echter aanzienlijker lastiger.

Uw vraag leidt ertoe dat de archieven vanaf 1988 moeten worden gelicht. Voor de goede orde meld ik dat de verslagen van de Kiesraad niet in een apart onderdeel van het archief zijn opgeborgen, maar tussen de andere Kiesraadstukken. Verder is met de overbrenging van het archief uit Winschoten al enige dagen gemoeid. Het secretariaat van de Kiesraad zal contact met uw secretaris zoeken om te overleggen over de meest praktische oplossing, zodat zoveel mogelijk op korte termijn aan uw verzoek kan worden voldaan.

Hoogachtend,

[REDACTED]
H.R.B.M. Kummeling,
voorzitter

Datum
19 maart 2007

Ons kenmerk
2007-000099764

Onderdeel
CST/Kiesraad

Inlichtingen
[REDACTED]

T 070
F

Uw kenmerk

Blad
1 van 1

Aantal bijlagen
0

Bezoekadres
Herengracht 21
2511 EG Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.mnbzk.nl

Datum
30 maart 2007

Ons kenmerk

Onderdeel
Kiesraad

Blad
2 van 2

op veiligheid en betrouwbaarheid in bredere, integrale zin, waaronder ik bij voorbeeld ook heb begrepen de discussies die zijn gevoerd over invoering van gefaseerd stemmen en over de rapporten van Het Expertise Centrum. Voor beschouwingen over veiligheid in engere zin verwijs ik u onder andere naar:

- o de verslagen van de vergaderingen van 23 maart 1994, over de veiligheid en betrouwbaarheid van een noodoplossing voor gekoppelde stemmachines in verband met een capaciteitsgebrek van het stempaneel (zie voor dezelfde discussie bij de verkiezingen van 1998 de verslagen van 29 oktober 1997 en 11 februari 1998);
- o de verslagen van de vergadering van 28 juni en 30 augustus 1995, inzake de beveiliging van stemmachines in mobiele stembureau's;
- o het verslag van de vergadering van 27 november 1996, onder andere over de invoering van een logisch ontwerp voor stemmachines en de noodzaak stemgeheugens in verzegelde pakken op te bergen;
- o het verslag van de vergadering van 16 mei 2001, waarin de heer [REDACTED] expliciet aandacht heeft gevraagd voor de betrouwbaarheid van Kiezen op Afstand.

In aanvulling op mijn brief van 23 maart jl. wil ik er nog op wijzen dat de Kiesraad het initiatief heeft genomen voor de twee rapporten die Het Expertise Centrum heeft uitgebracht. Het laatste rapport, dat uitdrukkelijk ook betrekking had op de uitslagberekeningssoftware, heeft geleid tot het advies van 18 maart 2003, waarin de Kiesraad pleit voor de invoering van een goedkeuringsprocedure.

Ten slotte meld ik u – in vervolg op mijn brief van 23 maart jl. - voor de goede orde dat Bureau Groenendaal inmiddels toch een offerte heeft uitgebracht aan de Kiesraad voor het verstrekken van een licentie van de uitslagberekeningssoftware voor de Eerste Kamerverkiezingen.

Hoogachtend

[REDACTED]
H. v. B. M. Kummeling,
voorzitter